

IMMIGRANTEN EN RECHTEN

Het Nederlandse integratiebeleid met geleidelijke rechtenverwerving in de jaren
zestig en zeventig

DANIËL VAN DER ZWAN – S1026430

BEGELEIDER: P. PUSCHMANN

15 Juni 2021

Bachelorwerkstuk – Migratie

Woordenaantal: 9989

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Methodologie	7
Deelvraag 1: Wie kwamen er?	8
1.1 Koloniale migranten	8
1.2 Gastarbeiders	12
Deelvraag 2: Politieke factoren	17
2.1 Dekolonisatie	17
2.2 Interne strijd over rechten.....	20
Deelvraag 3: Juridische factoren	24
3.1 Internationale wetgeving?.....	24
3.2 Rechten en plichten: nationale begrenzingen	25
Deelvraag 4: Socioculturele factoren	30
4.1 Eeuwige tijdelijkheid	30
4.2 De ethische revolutie(s)?	32
Conclusie	36
Literatuurlijst.....	39

Inleiding

Nederland is van oudsher een migratieland voor Europeanen. In de Gouden Eeuw kwamen Duitse *Hollandgänger* ploegen in Nederlandse gronden en er kwamen Noorse arbeiders werken in de Amsterdamse scheepsbouw. Daarnaast fungeerde de Republiek als een opvangland voor Europese vluchtelingen in de zeventiende eeuw, zoals voor de Hugenoten. Na de Tweede Wereldoorlog vond er echter een breuk plaats: Nederland werd een immigratieland voor niet-Europeanen. Vreemdelingen uit Suriname, Indonesië, Turkije en Marokko vestigden zich permanent in het overbevolkte Nederland in de naoorlogse periode.

Desondanks was Nederland niet het enige West-Europese land dat te maken had met migrantenstromingen buiten Europa. Ook Frankrijk, West-Duitsland, België en Zwitserland zagen hun bevolkingssamenstelling veranderen en kozen elk een eigen manier om de nieuwe inwoners op te nemen in de maatschappij. Nederland koos in eerste instantie voor een integratiebeleid waarbij de cultuur van de nieuwkomers werd gestimuleerd. Migranten konden aanspraak maken op formele rechten waardoor zij zich permanent in Nederland konden vestigen. Men werd geen burgerschap verleend bij geboorte zoals in Frankrijk, noch compleet uitgesloten van de geboren bevolking zoals in de Golfstaten. De landen in het Midden-Oosten hadden wel het voordeel dat migratie later opkwam waardoor ze lessen konden trekken uit de Europese geschiedenis, terwijl West-Europa op eigen houtje beleid moest formuleren. Hoe kwam het dat Nederland, en in het algemeen Europa, een niet-Europees immigratieland werd?

De historiografie over die verandering is omvangrijk en complex. Tot en met ongeveer 1975 werd er amper onderzoek verricht naar migranten in Nederland. Socioloog Hilda Verwey-Jonker was op dit gebied een uitzondering met haar rapport over de Molukse minderheid in 1959.¹ Vanaf eind jaren zeventig kwam de migrantenstudie op gang in Nederland, omdat de overheid meer kennis nodig had om adequaat beleid te creëren voor minderheden.² Echter was het werk grotendeels van lage kwaliteit: onderzoeken waren niet theoretisch genoeg en er was geen aansluiting bij buitenlandse literatuur.³ Daarbij was er sprake van verkokering: elke discipline – vooral sociologie en culturele-antropologie – werkte exclusief vanuit de eigen opvattingen en overtuigingen. Historisch en interdisciplinair werk kwam zelden voor. Toch waren er net zoals in de periode voor 1975 een paar uitzonderingen. In 1979 schreef socioloog Rinus Penninx het rapport *Etnische Minderheden*. Hierin betoogde de auteur dat de

¹ Carlo van Praag, 'Onderzoek naar etnische minderheden in Nederland: een signalement', *Sociologische Gids* 34:3 (1987) 159-175, aldaar 167.

² Jan Rath, 'Research on immigrant ethnic minorities in the Netherlands' in: Peter Ratcliffe ed., *The Politics of Social Science Research: 'Race', Ethnicity and Social Change* (Basingstoke 2001) 137-159, aldaar 137.

³ Praag, 'Onderzoek naar etnische minderheden', 163; Rath, 'Research on immigrant ethnic minorities', 138.

Nederlandse overheid het feit moet accepteren dat Nederland een immigratieland was geworden.⁴ De staat moest ervoor zorgen dat de integratie van etnische minderheden in goede banen werd geleid. In 1984 publiceerde socioloog Han Entzinger het werk *Het Minderhedenbeleid* waarin een antwoord kwam op de vraag hoe migranten zich in Nederland permanent hebben gevestigd: ‘Op het moment dat de economische groei begon te stagneren verbleven veel migranten reeds voldoende lang in West-Europa om aanspraak te kunnen maken op bepaalde rechten, waaraan zij een grotere verblijfszekerheid konden ontleen.’⁵ Migranten bouwden verschillende rechten op, zoals een verblijfsvergunning, waardoor ze permanent in Nederland konden blijven. De vraag waarom deze rechten werden verleend, bleef uit.

Rond de eeuwenwisseling veranderde het migratiedebat: de discussie werd geculturaliseerd.⁶ De nadruk kwam te liggen op culturele aspecten van immigratie en integratie. In 1997 publiceerde socioloog Pim Fortuyn het boek *Tegen de islamisering van onze cultuur* waarin de auteur zich tegen de multiculturele samenleving keerde. In het boek opperde hij het concept van de ‘Linkse Kerk’. Volgens Fortuyn hadden linkse politieke partijen en intellectuelen in de jaren zeventig de poorten opengezet voor allerlei soorten migranten.⁷ Drie jaar later, in 2000, werd het debat gepolitiseerd door het essay *Het Multiculturele Drama* van Paul Scheffer.⁸ Hierin focuste de auteur op de problematiek van etnische minderheden in Nederland. Volgens Scheffer was integratie niet geslaagd en vormde de islam een gevaar voor de samenleving.⁹

Sindsdien kreeg de Linkse Kerk de schuld van de verandering van Nederland tot een niet-Europees immigratieland. In 2004 publiceerde Hans Wansink zijn proefschrift *De erfenis van Fortuyn* waarin hij het concept verder toelichtte. Na de Tweede Wereldoorlog was Nederland bezeten door een schuldgevoel. De overheid voelde zich gedeeltelijk verantwoordelijk voor de Jodenvervolgung, dus de staat moest begrip tonen voor minderheden. Deze schuldenlast zou ertoe hebben geleid dat Nederland lief met migranten omging en dat er openhartig werd gereageerd op de wensen van dien.¹⁰ In het werk *Schijn-Elite Van De Valsemunters: Drees, Extreem Rechts, De Sixties, De Groep Wilders En Ik* uit 2011, ging socioloog Martin Bosma een stap verder. De auteur stelde dat Nederland in de jaren zeventig

⁴ Rinus Penninx, *Etnische Minderheden* ('s-Gravenhage 1979) VIII.

⁵ Han Entzinger, *Het Minderhedenbeleid* (Meppel 1984) 22.

⁶ Saskia Bonjour en Betty de Hart, ‘A proper wife, a proper marriage: Constructions of ‘us’ and ‘them’ in Dutch family migration policy’, *European Journal of Women’s Studies* 20:1 (2013) 61-76, aldaar 62.

⁷ Hans Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) 242.

⁸ Rinus Penninx, ‘Integratie met behoud van eigen cultuur?’ Terugkijken naar beleidsleuzen, beleidskeuzes en misvattingen daarover’, *Groniek: Historisch Tijdschrift* 48 (2016) 203-217, aldaar 212-213.

⁹ Paul Scheffer, ‘Het Multiculturele Drama’, *NRC* (29 januari 2000).

¹⁰ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 243-248.

was bezeten door cultuur-marxisme.¹¹ Linkse partijen waren in de ban van cultuurrelativisme waardoor migranten mochten blijven en hun gang gaan in Nederland.

Vanaf 2010 kwam er kritiek uit de historische hoek door het artikel *De mythe van de linkse kerk* van Leo Lucassen in de *Groene Amsterdammer*. Hierin betoogde de historicus dat de Linkse Kerk niet de multiculturele poorten had geopend, maar eerder de Rechtse Kerk. Werkgevers en confessionele partijen wilden de deuren graag openhouden voor immigranten omdat ze goedkope arbeidskrachten waren.¹² In het boek *Vijf Eeuwen Migratie: Een verhaal van winnaars en verliezers* uit 2018 werd het concept van de Rechtse Kerk verder uitgewerkt door Leo en Jan Lucassen. Volgens de auteurs was er geen bewust plan om van Nederland een niet-Europees immigratieland te maken. Migranten kregen simpelweg rechten waardoor zij zich konden vestigen in Nederland. Multiculturalisme kwam niet voort uit Bosma's cultuur-marxisme, maar uit een poging om etnische minderheden te emanciperen.¹³

Zowel de Linkse als Rechtse Kerk hebben legitieme punten met betrekking tot de transformatie van Nederland tot niet-Europees immigratieland, maar er kleeft een wezenlijk probleem aan deze conceptuele benaderingen. Er wordt namelijk geen aandacht besteed aan de vraag hoe het anders zou kunnen zijn gegaan. In de jaren zestig en zeventig, wanneer de Linkse en Rechtse Kerk actief waren, waren de kaarten nog niet zo geschud als gedacht. Nederland koos uiteindelijk voor een integratiebeleid met rechtenverwerving, maar waarom niet voor een separatie- of assimilatiesysteem? Sommige ministeries en ambtenaren, zowel van links als rechts, wilden immigratie met man en macht reguleren of zelfs verbieden. Aan deze andere voorstellen en interne strubbelingen wordt weinig aandacht geschonken.

Uit deze historiografische lacune vloeit de hoofdvraag voort: 'Waarom koos de Nederlandse overheid voor een integratiebeleid met geleidelijke rechtenverwerving in de periode 1967-1980 in Nederland?' Het doel is om een historisch en genuanceerd antwoord te formuleren op de vraag waarom de Nederlandse overheid rechten verleende aan migranten die later de basis vormden voor een permanent verblijf. Nederland had net zo goed een assimilatie- of separatiesysteem kunnen kiezen. Deze vraag kan niet worden beantwoord in eenzijdige concepten van Linkse en Rechtse Kerk die geen aandacht besteden aan de onderlinge besluitvorming over het integratiebeleid.

Op basis van de hoofdvraag zijn een aantal deelvragen geformuleerd. De eerste deelvraag is welke migranten er naar Nederland kwamen of al waren gevestigd in de periode

¹¹ Marin Bosma, *Schijn-Elite Van De Valsemunters: Drees, Extreem Rechts, De Sixties, De Groep Wilders En Ik* (Amsterdam 2011) 68-71.

¹² Leo Lucassen, 'De mythe van de linkse kerk', *De Groene Amsterdammer* (23 juni 2010).

¹³ Jan Lucassen en Leo Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie: Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018) 188.

1967-1980. De tweede deelvraag zal kijken naar politieke factoren: wat voor invloed had dekolonisatie op rechtenverwerving en welke wetten waren doorslaggevend? De derde deelvraag richt zich op juridische factoren. De overheid werd in haar handelen beperkt door de fundamenteën van de rechtstaat en door internationale wetgeving. Het vierde hoofdstuk richt zich op socioculturele factoren: in welke *Zeitgeist* werden de relevante beslissingen genomen? Tenslotte de conclusie waarin de resultaten worden samengevat, geïdentificeerd en de hoofdvraag wordt beantwoord.

Methodologie

Een centraal begrip in het werkstuk is *embedded liberalism*. Deze term werd door politicoloog James Hollifield veelvuldig gebruikt in zijn invloedrijke werk *Immigrants, Markets and States: The Political Economy of Postwar Europe* (1992). In dit boek wilde de auteur de naoorlogse economie, politiek en toenemende arbeidsmigratie van enkele Europese landen omschrijven. Met *embedded liberalism* bedoelde Hollifield dat liberale democratieën vaak verwickeld waren met grotere exogene processen, zoals internationale arbeidsmarkten en liberale ideeën over (grond)rechten, die migratiestromingen faciliteren.¹⁴ Kortom, (liberale) rechtstaten kunnen migratie moeilijk beheersen omdat ze gebonden zijn aan hun eigen fundamenten. In deze scriptie zal blijken dat Nederland inderdaad migratie aan banden wilde leggen, maar dat juist de beginselen van de Nederlandse staat dat soms verhinderden.

De bronnen kunnen ingedeeld worden in twee categorieën: kwalitatieve primaire en secundaire bronnen. De primaire bronnen zijn hoofdzakelijk overheidsrapporten, wetten en beleidsstukken uit de jaren zestig en zeventig in Nederland. De meeste bronnen zijn digitaal beschikbaar, maar sommige ook niet. Degenen die niet in handbereik zijn, kunnen wel geraadpleegd worden via secundaire literatuur. De tweede groep is de secundaire literatuur. Dit bevat wetenschappelijke artikelen, boeken en publicaties. Tenslotte zal er ook gebruik worden gemaakt van kwantitatief onderzoek. Via CBS-Statline kan de bevolkingsontwikkeling van verschillende migrantengroepen in Nederland worden weergegeven.

¹⁴ James Hollifield, *Immigrants, Markets and States: The Political Economy of Postwar Europe* (Londen 1992) 26-28.

Deelvraag 1: Wie kwamen er?

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen verschillende soorten migranten naar Nederland. In de naoorlogse periode waren het vooral personen afkomstig uit Nederlands-Indië. In de jaren zestig begon de Nederlandse staat met het structureel werven van arbeiders uit het Middellandse Zeegebied en tien jaar later kwam een omvangrijke immigratiestroom uit Suriname op gang. Wie waren deze vreemdelingen en hoe ontwikkelden zij zich in een nieuw en onbekend land? In dit hoofdstuk worden de twee grootste migrantengroepen uit de jaren zeventig in Nederland onderzocht: de koloniale migranten en gastarbeiders.

1.1 Koloniale migranten

‘Het kind van de rekening bij de dekolonisatie’, zo werden de eerste koloniale migranten uit voormalig Nederlands-Indië genoemd.¹⁵ De Nederlandse overheid had haar handen vol met de wederopbouw en er was een schrijdend woningtekort in heel het land, dus de staat wilde het aantal migranten beperken.¹⁶ Desondanks kwamen na de Tweede Wereldoorlog ongeveer 300000 ‘repatrianten’ naar Nederland.¹⁷ Deze migratiestroom verliep in golven tot ongeveer eind jaren vijftig. Direct na de oorlog kwamen circa 100000 totoks van Nederlands-Indië naar het moederland. Dit waren personen die de Nederlandse nationaliteit hadden en in eerste instantie geboren waren in Nederland, en later vertrokken waren naar de kolonie. De tweede golf vond plaats voor en na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949. Ongeveer 100000 Indo-Europeanen, gemene huwelijken tussen Nederlanders en Indonesiërs, migreerden naar Nederland uit angst voor Indonesisch nationalisme.¹⁸ Na de onafhankelijkheid kwam begin jaren vijftig een nieuwe stroom op gang van spijtoptanten. Dit waren Indo-Europeanen die hadden gekozen voor Indonesisch burgerschap in de kersverse Indonesische Republiek en daar spijt van hadden. Sindsdien zijn er nog kleinere migratiestromingen geweest, zoals tijdens de onafhankelijkheid van Nederlands-Nieuw-Guinea in 1962.¹⁹

De integratie van de migranten uit voormalig Nederlands-Indië verliep, volgens de overheid, vlekkeloos. In de jaren zestig waren de nieuwkomers volledig geassimileerd in de

¹⁵ Paul Schumacher, *De Minderheden: 600.000 vreemdelingen in Nederland* (Amsterdam 1980) 13.

¹⁶ Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën: Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009) 9; Ulbe Bosma, ‘Decolonization, Nation Building, and Migration Crises in Southeast Asia’ in: Cecilia Menjívar, Marie Ruiz en Immanuel Ness eds., *The Oxford Handbook of Migration Crises* (Oxford 2018) 73-90, aldaar 82.

¹⁷ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 97.

¹⁸ Schumacher, *De Minderheden*, 12-13.

¹⁹ Guno Jones, ‘Dutch politicians, the Dutch nation and the dynamics of post-colonial citizenship’ in: Ulbe Bosma ed., *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 27-48, aldaar 37.

Nederlandse samenleving.²⁰ De reden hiervoor was waarschijnlijk dat het merendeel van de migranten al georiënteerd was op Nederland: ze spraken Nederlands en hadden in sommige gevallen Nederlands onderwijs genoten.²¹ Ook was het aantal huwelijken tussen geboren Nederlanders en Indische-Nederlanders tamelijk hoog. In de jaren vijftig huwde ongeveer 50% van de Indische migranten buiten hun etniciteit.²² Hoe dan ook, het conformistische integratiebeleid bracht ook problemen met zich mee. De repatrianten werden in pensions geplaatst die in de meeste gevallen overbevolkt waren.²³ Bovendien zorgde het assimilatiebeleid voor psychologische problemen bij de Indonesische-Nederlanders. Ook zij hadden de Tweede Wereldoorlog meegemaakt, maar dan in het oosten. Aan deze collectieve herinnering werd geen aandacht besteed.²⁴ De ‘stille integratie’ was geslaagd, maar het had ook veel van de migranten geëist.²⁵

Begin jaren vijftig kwam er ook nog een andere, vrijwel eenmalige migratiestroom uit het oosten op gang: de Molukkers. Tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië vochten verschillende soldaten uit de Molukse eilandengroep mee aan Nederlandse zijde. Toen de oorlog verloren was, moesten deze KNIL-soldaten worden gedemobiliseerd. Na een moeizame juridische strijd werd besloten om de circa 12500 ex-militairen en hun gezinnen naar Nederland over te brengen.²⁶ In maart, april en mei 1951 stroomde de Rotterdamse haven vol met migranten uit de Molukken.²⁷ Bij aankomst voerde de overheid een streng segregatiebeleid, omdat verondersteld werd dat de ‘Ambonezen’²⁸ op korte termijn terug zouden gaan naar hun eigen staat: de Republiek der Zuid-Molukken. De republiek werd een jaar eerder echter verslagen door het Indonesische leger waardoor de kans op remigratie gering was.

De integratie van de Molukkers verliep zo moeizaam dat in 1957 het kabinet een commissie aanstelde om onderzoek te verrichten naar de maatschappelijke positie van dien. Het rapport van socioloog Verwey-Jonker concludeerde in 1959 dat de Molukkers naar woonwijken verplaatst moesten worden om integratie te bevorderen. De regering nam de resultaten over en formuleerde een beleid van integratie met behoud van identiteit. Echter verliep dit proces

²⁰ Bosma, *Terug uit de koloniën*, 40; Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 74-75; Ulbe Bosma, ‘Introduction: Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands’ in: Idem, *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 7-26, aldaar 18.

²¹ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 74.

²² Bosma, *Terug uit de koloniën*, 29.

²³ Ibidem, 149.

²⁴ Schumacher, *De Minderheden*, 12.

²⁵ Bosma, ‘Post-colonial immigrants’, 18.

²⁶ Hans Wiegel, *De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland* ('s-Gravenhage 1978) 96.

²⁷ Marlou Schrover en Herman Obdeijn, *Komen en gaan: Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 243-244.

²⁸ De Molukkers werden in de jaren vijftig ook wel Ambonezen genoemd. Dit is een verwijzing naar het eiland Ambon waar de meerderheid van de Molukkers in Nederland was geboren en waar de Republiek der Zuid-Molukken was uitgeroepen en gevestigd.

langzaam. Toen de tweede generatie Molukkers volwassen werd in de jaren zestig, werd zij geradicaliseerd.²⁹ De jongeren beriepen zich op het RMS-ideaal: een onafhankelijke Molukse staat. In de jaren zeventig werden verschillende terroristische acties gepleegd door radicale Molukkers om hun wens te realiseren, zoals de treinkaping bij De Punt in 1977. De aanslagen waren schokkend, maar vormden wel een kantelpunt in de Molukse-Nederlandse relaties.³⁰ Sinds het eind van de jaren zeventig werd er meer aandacht besteed aan de Molukse minderheid en kwam er een definitief einde aan het segregatiebeleid.

Tenslotte kwam in de jaren zeventig een sterke koloniale migratiestroom op gang vanuit Suriname. Hoewel deze stroom zijn hoogtepunt bereikte in 1975 (figuur 1), waren Surinamers allesbehalve nieuw in Nederland. Met de installering van het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden in 1954 konden rijksgenoten zonder moeite reizen naar het moederland. In de jaren vijftig werd er daarom op kleine schaal verpleegsters geworven in de Antillen en Suriname.³¹ Ook kwamen er Creoolse Surinamers naar Nederland om te studeren.³² In de jaren zestig werd het migratieproces gedemocratiseerd. Niet alleen de Creoolse elite kon migreren, maar ook de toenemende Hindoestaanse en Javaanse middenklasse.³³ Begin jaren zeventig nam de migratie uit Suriname razendsnel toe omdat het land onafhankelijk wilde worden. In 1975, wanneer de onafhankelijkheid werd geratificeerd, kwamen ongeveer 38000 Surinamers naar Nederland. De Surinaamse en Nederlandse overheid spraken af dat Surinamers onder gunstige voorwaarden naar Nederland konden verhuizen tot 1980. Een tweede migratiepiek werd daardoor bereikt in aanloop naar volledige ontkoppeling van het moederland in 1980 middels gezinshereniging.³⁴

²⁹ Fridus Steijlen, ‘Closing the ‘KNIL chapter’: A key moment in identity formation of Moluccans in the Netherlands’ in: Ulbe Bosma ed., *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 117-134, aldaar 125.

³⁰ Jones, ‘Post-colonial citizenship’, 35; Penninx, *Etnische Minderheden*, 39-44; Bosma, *Terug uit de Koloniën*, 190.

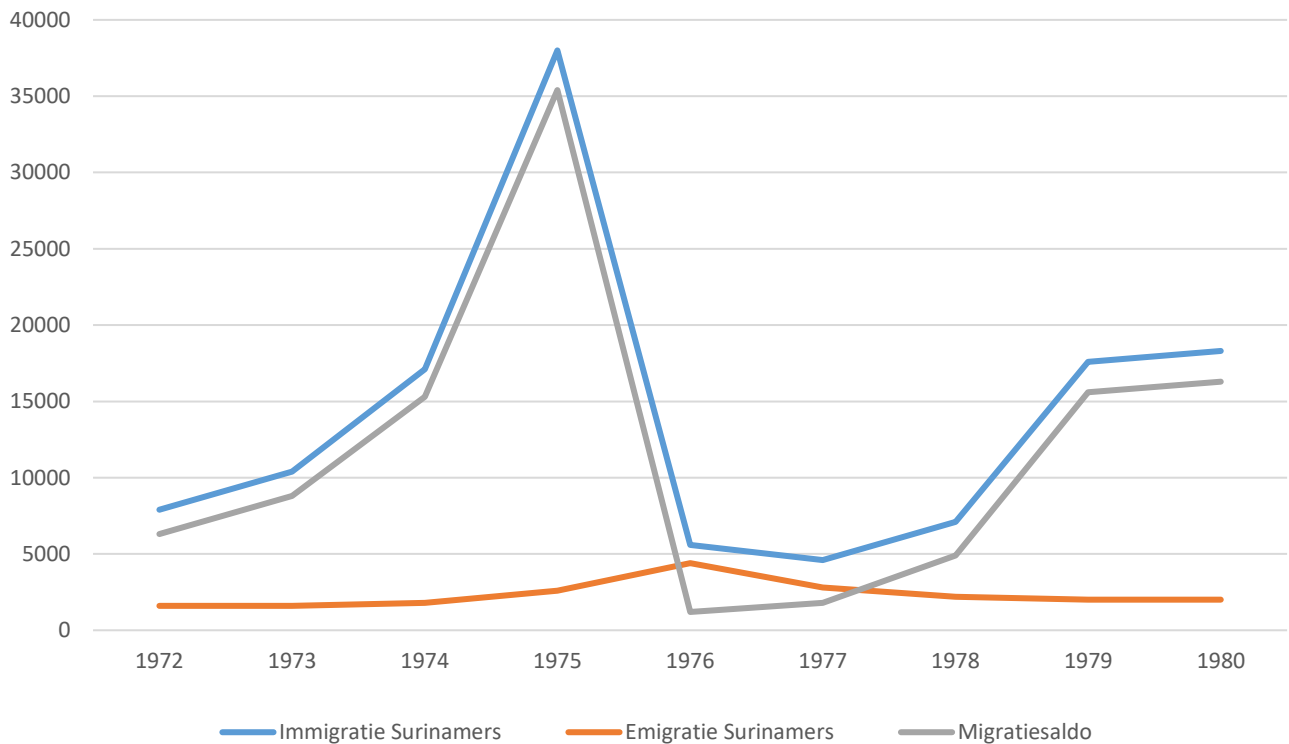
³¹ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 100.

³² Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 251.

³³ Jones, ‘Post-colonial citizenship’, 41.

³⁴ Saskia Bonjour, *Grens en Gezin: Beeldvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009) 130.

Figuur 1. Ontwikkeling Surinaamse migratie in Nederland 1972-1980

Bron: CBS-Statline, 'Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37556>.

De integratie van Surinamers verliep niet zo geruisloos als Indonesische-Nederlanders, noch zo problematisch als Molukse segregatie. Er waren factoren die wezen op een moeizame aanpassing, zoals het drugsgebruik onder jongeren.³⁵ Ook zorgden racisme en discriminatie ervoor dat sommige Surinamers moeilijk een baan konden vinden.³⁶ Anderzijds spraken de nieuwkomers vaak Nederlands.³⁷ Bovendien was het aantal gemengde huwelijk tussen Surinamers en Nederlanders relatief hoog. Surinaamse-Nederlanders moedigen zelfs interracial huwelijken aan omdat ze gezien werden als statusverwervingen.³⁸ Deze hypergamie kwam tot uiting in het Surinaamse motto *opo yu kloru* dat verhef je kleur betekent.³⁹ De

³⁵ Bosma, *Terug uit de Koloniën*, 209-211.

³⁶ *Ibidem*, 38.

³⁷ Rinus Penninx, Carlo van Praag en Jeannette Schoorl, *The impact of international migration on receiving countries: the case of the Netherlands* (Amsterdam/Lisse 1993) 15.

³⁸ Diennek Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Amsterdam 1999) 235-237.

³⁹ Charlotte Laarman, 'Representations of post-colonial migrants in discussions on intermarriage in the Netherlands, 1945-2005' in: Ulbe Bosma ed., *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 49-76, aldaar 69.

historiografie ziet de jaren negentig als de periode waarin de integratie van Surinamers was voltooid, alhoewel er toch nog problemen spelen zoals racisme en discriminatie.⁴⁰

1.2 Gastarbeiders

In de naoorlogse periode kwam Nederland voor een groot probleem te staan: krapte op de arbeidsmarkt.⁴¹ Aanhoudende economische groei kon alleen gecompenseerd worden door meer arbeiders te werven buiten Nederland. Buurlanden West-Duitsland en België zaten met hetzelfde probleem, dus de overheid kon niet uit hun vijvers vissen. Er werd daarom besloten om werknemers verder op te zoeken richting het Middellandse Zeegebied. De migranten zouden een paar jaar werken in Nederland en dan teruggaan naar hun geboorteland als ze genoeg geld hadden gespaard, maar zo is het uiteindelijk niet gegaan.

De eerste grote groep gastarbeiders in Nederland waren de Italianen. Zij kregen een eenjarig-arbeidscontract dat was gekoppeld aan een verblijfsvergunning. Het idee was dat een beëindiging van het arbeidscontract ook een einde betekende voor het verblijf.⁴² In 1960 werd het wervingsproces geïnstitutionaliseerd door een bilateraal wervingsverdrag tussen de Nederlandse en Italiaanse overheid. Bedrijven zoals Hoogovens konden voortaan direct arbeiders uit Italië halen voor de staalindustrie. Dit had echter ook een averechts effect: Italianen werden minder aantrekkelijke werkers omdat ze meer rechten kregen. Daarom werd er in de jaren zestig ook buiten Italië geworven, zoals in Spanje en Griekenland. De meeste van deze arbeiders keerden terug na hun geboorteland na een paar jaar werk, of assimileerden in de Nederlandse samenleving door middel van gemengde huwelijken.⁴³ Migranten konden ook via buurlanden op eigen houtje naar Nederland komen. Zij werden 'spontanen' genoemd en bezaten geen arbeids- of verblijfsvergunning. In 1965 was ongeveer 75% van de nieuwe gastarbeiders 'spontaan' naar Nederland gekomen.⁴⁴ Er waren twee groepen gastarbeiders die, vergeleken met de eerdergenoemde arbeidsmigranten, in groteren getale kwamen en bleven: de Turkse en Marokkaanse migranten.

In 1964 werd een wervingsverdrag ondertekend door de Turkse en Nederlandse staat. Turkse gastarbeiders gingen net zoals de andere arbeidsmigranten werken in de staalindustrie, schoonmaak of andere sectoren waar geboren Nederlanders niet wilden in werken. De Turken waren over het algemeen goed georganiseerd in verschillende verenigingen, zoals de vakbond

⁴⁰ Jones, 'Post-colonial citizenship', 43.

⁴¹ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 128.

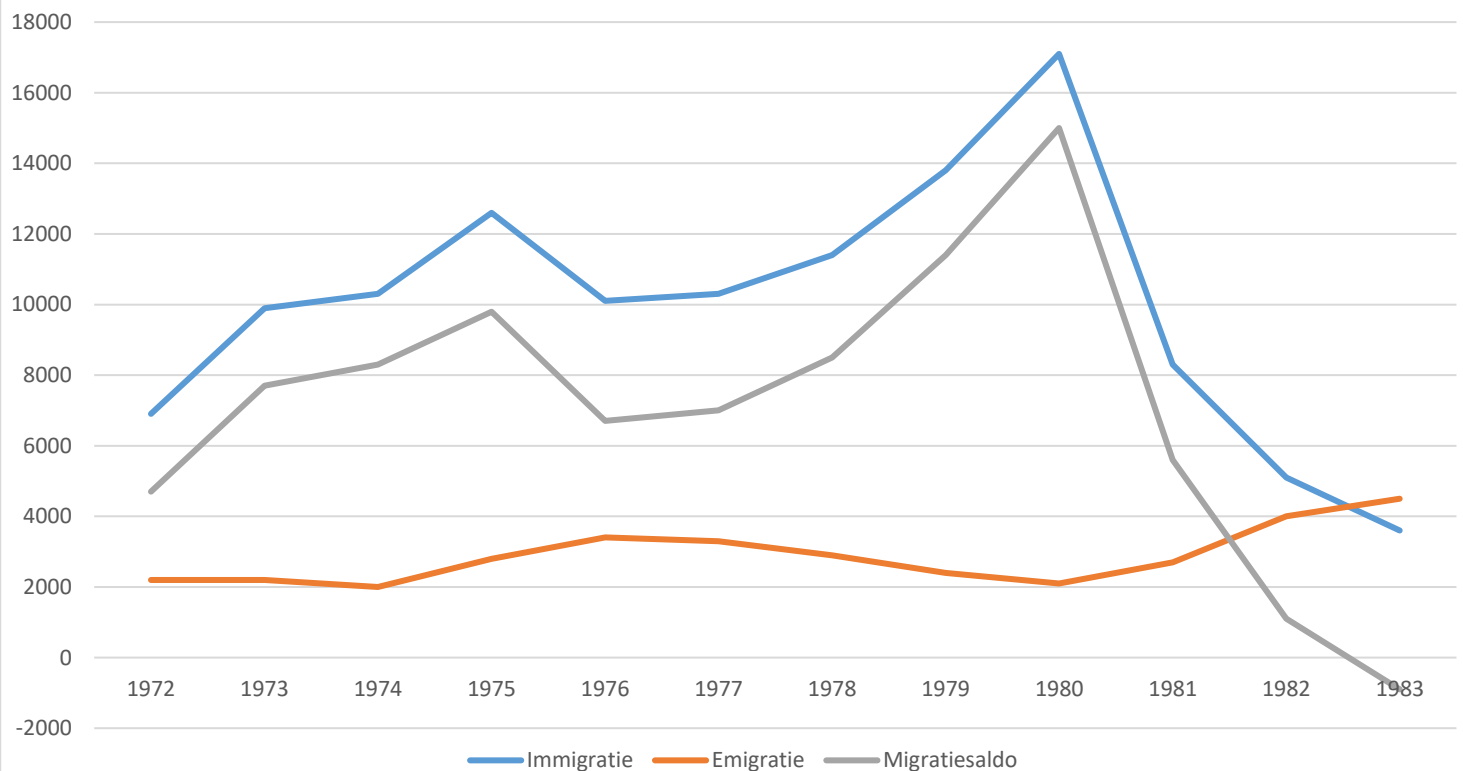
⁴² Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 251.

⁴³ Bonjour, *Grens en Gezin*, 59.

⁴⁴ Herman Obdeijn, 'Van internationale forens tot immigrant: Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 460-474, aldaar 460.

Hollanda Türkiyeli İşçiler Birliği (HTIB).⁴⁵ Door de oliecrisis in 1973 stopte het bedrijfsleven met het werven van gastarbeiders uit het Middellandse Zeegebied. Dit was, zoals figuur 2 laat zien, niet het einde van de Turkse immigratie. Vanaf ongeveer 1974 bleef de instroom van Turken toenemen door gezinsmigratie. Gastarbeiders die een verblijfsvergunning hadden, konden hun huwelijkspartner en kinderen laten overkomen naar Nederland.

Figuur 2. Ontwikkeling Turkse migratie in Nederland 1972-1983

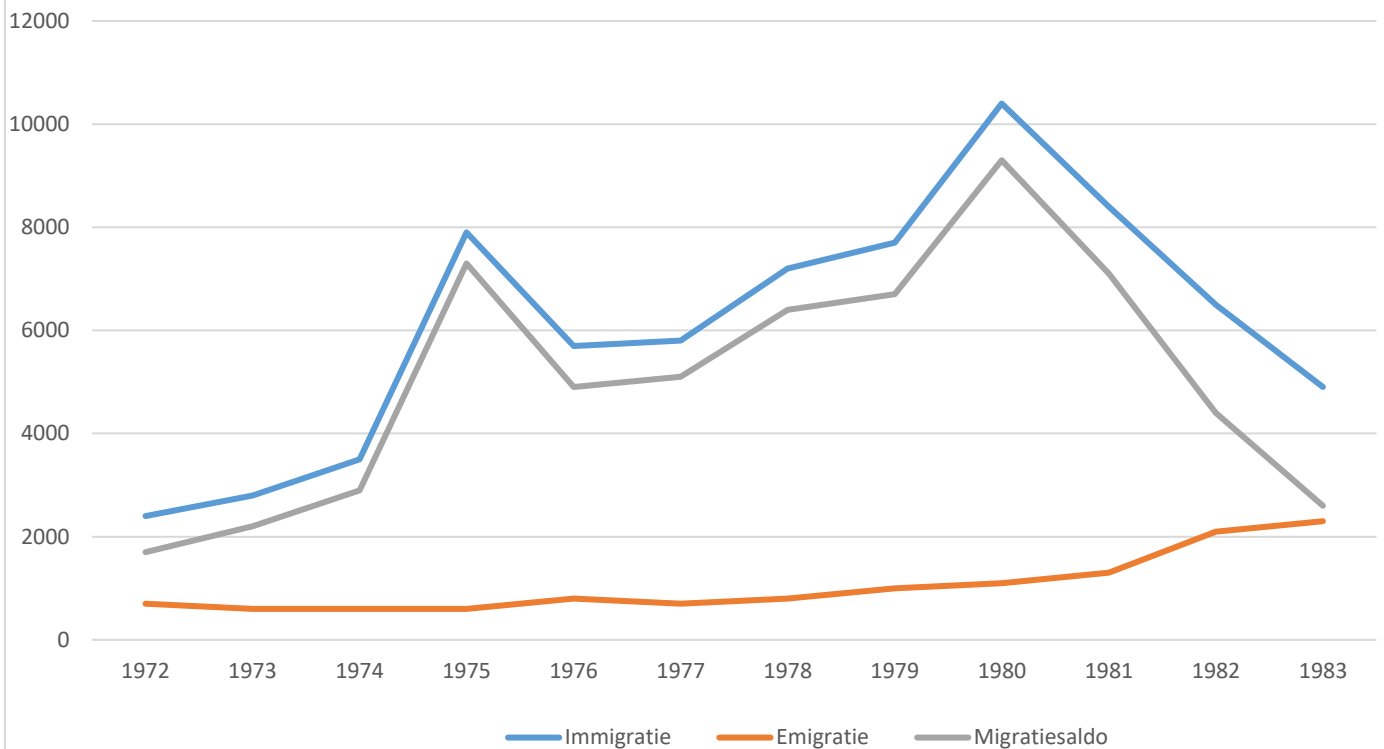
Bron: CBS-Statline, 'Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37556>.

Vijf jaar naar het wervingsverdrag tussen Nederland en Turkije, tekende de Nederlandse overheid een nieuwe wervingsovereenkomst met Marokko. Figuur 3 laat een weergave zien van de Marokkaanse migratie naar Nederland in de periode 1972-1983. In tegenstelling tot de Turkse migratie zijn de cijfers aan het begin van de jaren zeventig lager. Dit kwam door het feit dat er later was gestart met het werven van Marokkaanse gastarbeiders dan Turkse. Dit betekende ook dat gezinsmigratie later opkwam voor Marokkanen. Een ander verschil tussen Turkse en Marokkaanse arbeiders was de organisatiegraad. Onder de

⁴⁵ Karin Prins, *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander': adaptatie van Marokkanen en Turken in Nederland* (Groningen 1996) 9.

Marokkaanse gemeenschap vond er versplintering plaats waardoor er een representativiteitsprobleem ontstond.⁴⁶

Figuur 3. Ontwikkeling Marokkaanse migratie in Nederland 1972-1983

Bron: CBS-Statline, 'Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37556>.

Toch hadden de twee groepen arbeidsmigranten verschillende overeenkomsten. Beide gemeenschappen hadden een socioculturele en religieuze achtergrond die meer afweek van de dominante cultuur dan voorheen. Het gros van de Marokkaanse en Turkse migranten waren immers moslim. Er waren kleine groepen christelijke Turken in Nederland, maar zij waren meestal naar Nederland gekomen als vluchteling.⁴⁷ De Zuid-Europese gastarbeiders waren grotendeels christen. Een andere overeenkomst was de moeizame integratie. Een gegeven die daarop wijst, was het geringe aantal gemengde huwelijken tussen Nederlandse en Turkse/Marokkaanse personen.⁴⁸ Vaak werd er vanuit het gezin druk uitgeoefend om te trouwen binnen de eigen kring.⁴⁹ Dit is tevens een van de redenen waarom Turkse en

⁴⁶ Schumacher, *De Minderheden*, 175.

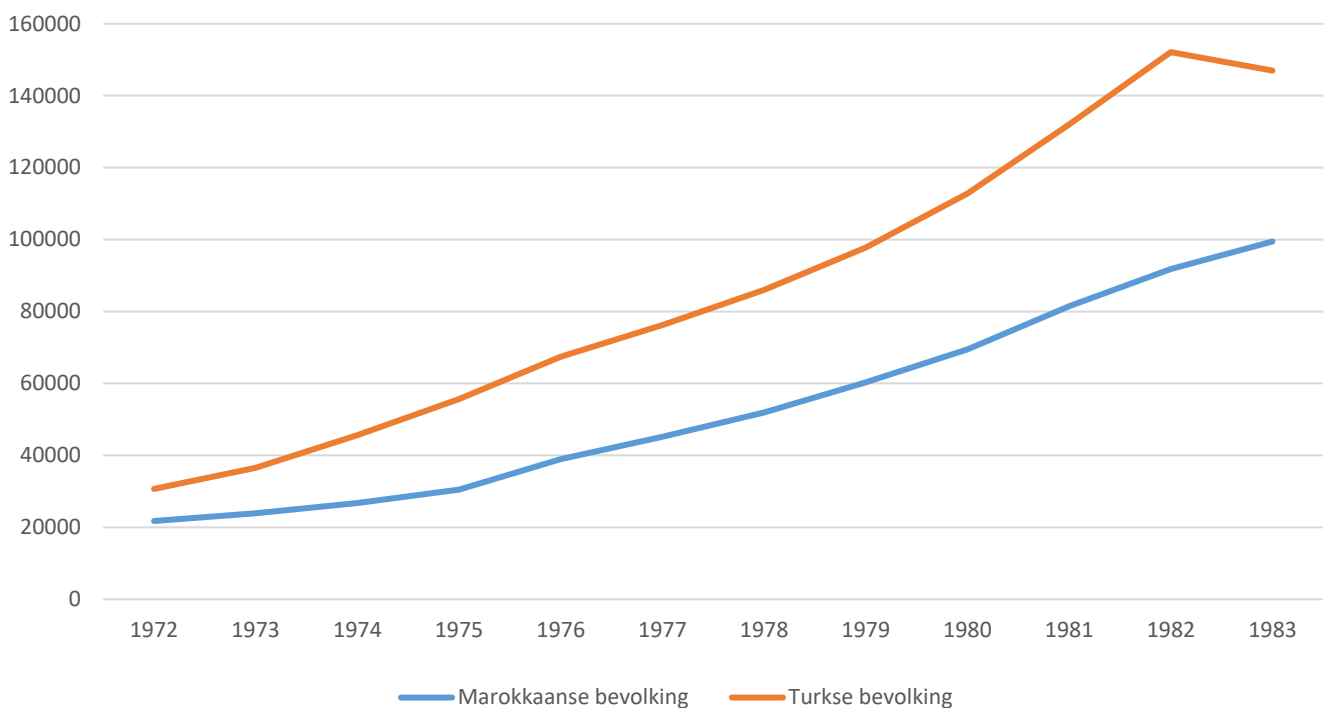
⁴⁷ Ibidem, 46.

⁴⁸ Hondius, *Gemengde huwelijken*, 58-59.

⁴⁹ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 172.

Marokkaanse gastarbeiders midden jaren zeventig tot ongeveer begin jaren tachtig gebruik zouden maken van het familiemigratierecht. Een laatste overeenkomst was dat de overheid geen concreet integratiebeleid had voor hen tot aan het begin van de jaren tachtig. In de overheidsnota *Buitenlandse Werknemers* uit 1970 werd het aantal migranten dat zich permanent vestigde in Nederland geschat op 6%, dus concreet beleid was niet nodig.⁵⁰ Figuur 4 laat echter zien dat de Marokkaanse en Turkse populatie in Nederland bleef groeien door zowel natuurlijke aanwas als migratie.

Figuur 4. Ontwikkeling van de Marokkaanse en Turkse bevolking in Nederland 1972-1983

Bron: CBS-Statline, 'Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37556>.

Samenvatting

In de naoorlogse periode kwamen verschillende migratiegolven uit Nederlandse-Indië op gang. Indische-Nederlanders werden zo snel mogelijk opgenomen in de maatschappij door een streng assimilatiebeleid, terwijl Molukkers gesegregeerd werden. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen ook kleine groepen Zuid-Europese gastarbeiders naar Nederland om te werken, maar

⁵⁰ Obdeijn, 'Internationale forens', 461; Peter Scholten, *Constructing Immigrant Policies: Research-Policy Relations and Immigrant Integration in the Netherlands* (Arnhem 2007) 98.

het merendeel keerde terug naar hun geboorteland of assimileerde in de Nederlandse samenleving. Vanaf midden jaren zestig tot begin jaren tachtig kwamen er arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko. Door middel van gezinsmigratie haalden zij hun huwelijkspartner en kinderen uit hun herkomstland over. Ondertussen was er een nieuwe (post)koloniale migratiestroom opgekomen uit Suriname. Surinamers vertrokken naar Nederland voor en na de onafhankelijkheid in 1975 door reguliere migratie en gezinshereniging. De voornaamste overeenkomst tussen de migranten was dat ze zich permanent in Nederland vestigden, maar hoe verliep dit proces?

Deelvraag 2: Politieke factoren

*'Despite the historical tension between immigration and nationalism, the extension of rights to aliens and the global spread of market relations have led to a surge in immigration in postwar Europe and the United States.'*⁵¹ Rechtenverlening, volgens Hollifield, was de beslissende factor voor het permanente verblijf van vreemdelingen in West-Europese landen en de Verenigde Staten. Het vorige hoofdstuk gaf aan dat migranten zich konden beroepen op verschillende Nederlandse rechten om een langdurige residentie te verzekeren, zoals een verblijfsvergunning en het familiemigratierecht. In dit hoofdstuk worden de desbetreffende rechten besproken en onder welke politieke omstandigheden die tot stand kwamen. Maar eerst wordt de dekolonisatie nader onderzocht, omdat koloniale migranten meestal een ander pad bewandelden dan de gastarbeiders met betrekking tot rechtenverwerving.

2.1 Dekolonisatie

Het grote verschil bij aankomst tussen de koloniale migranten en gastarbeiders was de wettelijke status. Terwijl de arbeidsmigranten aanvankelijk een arbeidscontract kregen dat om het jaar vernieuwd moest worden en gekoppeld was aan een verblijfsvergunning, had 90% van de migranten uit de koloniën Nederlands burgerschap.⁵² Dit betekende dat de migranten met een Nederlands paspoort bij voorbaat het recht hadden om zich permanent in het moederland te vestigen. Dit wil niet zeggen dat er geen pogingen werden gedaan door de Nederlandse overheid om deze Nederlandse koloniale migranten te weren, integendeel zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken. In plaats daarvan richt deze paragraaf zich op de overige 10%: Molukkers en een grote groep Surinamers. Hoe werden hun rechten verworven?

De Molukkers vielen bij aankomst tussen wal en schip. De vrijwel gedwongen migratie naar Nederland zorgde ervoor dat velen van hen zich ontworteld voelden. Ze spraken immers geen Nederlands maar Maleis.⁵³ Tijdens de dekolonisatie kregen de Molukkers de mogelijkheid om voor Indonesisch burgerschap te opteren, maar een groot deel wees dit verzoek af. Toen ze eenmaal in Nederland waren, werden zij stateloze vreemdelingen.⁵⁴ De Molukse minderheid was wettelijk en juridisch gezien compleet afhankelijk van de paternalistische overheid. Elke vorm van contact ging bovendien via de in 1952 opgerichte Commissie Ambonezenzorg.⁵⁵ Eind jaren vijftig begon de beëindiging van de Molukse segregatie door een rapport van de

⁵¹ Hollifield, *Immigrants, Markets, and States*, 3.

⁵² Bosma, *Terug uit de koloniën*, 35.

⁵³ Schumacher, *De Minderheden*, 95.

⁵⁴ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 245.

⁵⁵ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 76.

commissie Verwey-Jonker. De etnische minderheid moest zo snel mogelijk geïntegreerd worden in de Nederlandse samenleving. Zowel de overheid als de Molukse minderheid beschouwden remigratie nog als reële optie, maar de resultaten van de werkgroep betwistten deze visie.⁵⁶

De transitie van segregatie naar integratie verliep moeizaam. In 1977, bijna twintig jaar na het verslag van Verwey-Jonker, woonde nog ongeveer 25% van de Molukkers in kampen en speciale opvanglocaties.⁵⁷ Bovendien, rond 1976-1977 was ongeveer 60% van de Molukse minderheid stateloos, 30% had een Nederlands paspoort en ongeveer 10% had de Indonesische nationaliteit.⁵⁸ Naturalisatie was geen prioriteit omdat het idee van terugkeer nog heerste onder de Molukkers.

In de jaren zeventig liepen de spanning hoog op tussen radicale jongeren en de Nederlandse overheid. De tweede generatie Molukkers beriep zich op het RMS-ideaal en het zelfbeschikkingsrecht voor een eigen Molukse republiek. De Nederlandse regering gaf geen gehoor aan deze autonome wens waarop de radicalen een aantal aanslagen pleegden, zoals de gijzelingsactie in Wassenaar en de treinkaping bij Wijster in 1975. De terroristische acties zorgden voor een verandering in de Molukse-Nederlandse relatie: de overheid erkende dat de Molukkers voorgoed in Nederland zouden blijven.⁵⁹ In 1976 kwam daardoor de faciliteitenwet tot stand. Alle Molukkers in Nederland die stateloos waren, kregen dezelfde rechten als geboren Nederlanders met uitzondering van twee punten: ze mochten niet deelnemen aan het Nederlandse leger en ze hadden geen stemrecht. Op 1 januari 1977, toen de wet in werking trad, was de Molukse minderheid vrijwel gelijk aan Nederlands-geborenen.

De dekolonisatie van Nederlands-Indië zorgde ervoor dat de Nederlandse staat anders omging met zijn resterende kolonies.⁶⁰ In 1954 werd het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden geïnstalleerd. Inwoners van gebieden die onderdeel waren van het Nederlandse imperium, Surinamers en Antillianen, kregen bij geboorte de Nederlandse nationaliteit en dus het privilege om zonder haken en ogen te migreren naar de metropool. Nederland wilde, net zoals Frankrijk, een universalistisch rijk creëren met inclusief burgerschap.⁶¹

Vanaf het begin van de jaren zeventig kwamen er echter ook dekoloniale tendensen in Suriname. De Surinaamse presidentsverkiezingen van 1969 werden gewonnen door de

⁵⁶ Wiegel, *Molukse minderheid*, 61.

⁵⁷ *Ibidem*, 25.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Jones, 'Post-colonial citizenship', 35; Penninx, *Etnische Minderheden*, 39-44; Bosma, *Terug uit de Koloniën*, 190.

⁶⁰ Hans van Amersfoort, 'Een som van misverstanden: het kabinet-Den Uyl en de immigratie van Surinamers', *Justitiële Verkenning* 38:2 (Amsterdam 2010) 109-121, aldaar 114.

⁶¹ Jones, 'Post-colonial citizenship', 40.

Hindoestaanse partijen. De nieuwe premier, Jules Sedney, vond onafhankelijkheid geen goed idee, maar er werden toch voorbereidingen getroffen voor een eventuele dekolonisatie. Deze sfeer van potentiële onafhankelijkheid zorgde voor een langzame *run on migration*. Surinamers zagen namelijk dat onafhankelijkheid ook een einde betekende voor toegang tot het welvarende Nederland en Europees onderwijs.⁶² Vier jaar later, in 1973, werden er nieuwe verkiezingen gehouden in Suriname. Deze werden gewonnen door de Creoolse Nationale Partij Suriname (NPS) van Henck Arron die een uitgesproken dekoloniale wens had. Ondertussen nam het aantal Surinaamse migranten in Nederland toe. Het kabinet-Den Uyl had zijn handen vol met de toestroom van rijksgenoten, dus er werd openhartig gereageerd op het idee van dekolonisatie. Het kabinet maakte duidelijk dat op 25 november 1975 Suriname onafhankelijk werd. Deze deadline resulteerde in een *intertemporal substitution* effect volgens socioloog Hein de Haas.⁶³ De aankondiging van onafhankelijkheid zorgde voor een intensivering van emigratie naar Nederland, omdat het betekende dat op korte termijn Surinamers niet meer gemakkelijk naar Nederland konden migreren. 1974 en 1975, vlak voor de dekolonisatie, waren daardoor de hoogtijdagen van Surinaamse emigratie.

Hiermee was de dekoloniale kous niet af. De Surinaamse en Nederlandse overheid hadden namelijk afgesproken dat Suriname een bijzondere positie zou behouden tot 1980. Surinamers in Suriname zouden hun Nederlands burgerschap verliezen, maar iedere Surinamer in Nederland zou het Nederlands paspoort behouden. Kabinet-Den Uyl moest hiervoor ook een aantal concessies doen: tot 1980 gold er vrij verkeer van goederen en personen tussen de twee landen en Nederland zou zorgen voor ontwikkelingshulp.⁶⁴ Bovendien konden Surinamers in Nederland hun gezinsleden laten overkomen zolang ze passende huisvesting hadden.⁶⁵ ‘Gezinsleden’ moet in deze context wel breed opgevat worden: Surinaamse gezinnen waren uitgebreider dan Nederlandse. Personen, zoals een oom of tante, die deel uitmaakten van het huishouden konden onder deze regeling ook zonder moeite naar Nederland komen.⁶⁶ Deze gezinsmigratie zorgde voor een laatste piek rond het jaar 1979 voordat er een visumplicht voor Surinamers werd ingesteld in 1980 en de voormalige rijksgenoten onder de vreemdelingenwet vielen. In 1979 realiseerde het kabinet zich dat ook deze migratiestroom omvangrijk was, maar het was te laat om eventuele maatregelen te treffen.⁶⁷ De Nederlandse overheid liet het hierbij

⁶² Schumacher, *De Minderheden*, 40.

⁶³ Mathias Czaika en Hein de Haas, ‘The Effectiveness of Immigration Policies’, *Population Council* 39:3 (2013) 487-508, aldaar 497.

⁶⁴ Amersfoort, ‘Som van misverstanden’, 117.

⁶⁵ Bonjour, *Grens en Gezin*, 131.

⁶⁶ Ibidem, 132.

⁶⁷ Ibidem, 133-134.

niet zitten, want in het land zelf was er genoeg tijd en ruimte om met de migranten te onderhandelen over diverse rechten.

2.2 Interne strijd over rechten

De twee wetten die het permanente verblijf van immigranten in de jaren zeventig faciliteerden waren de vreemdelingenwet van 1967 en de uitbouw van het familiemigratierecht. De ontwikkeling van deze wetgevingen moet telkens gezien worden als een resultaat van conflict tussen het Ministerie van Sociale Zaken en Justitie.⁶⁸ Sociale Zaken verleenden de arbeidsvergunningen en verdedigden de belangen van het bedrijfsleven. Justitie, daarentegen, verleende de verblijfsvergunningen en pleitte tot het midden van de jaren zeventig voor een restrictief migratiebeleid. In de meeste gevallen, zo zal blijken, trok Justitie aan het kortste eind.

In 1967 trad de nieuwe vreemdelingenwet in werking die de oude wetgeving van 1849 moest vervangen. Voorheen konden migranten zelden aanspraak maken op formele rechten. Naturalisatie kwam bovendien zelden voor, alleen via huwelijken.⁶⁹ Met de nieuwe vreemdelingenwet konden buitenlanders in aanmerking komen voor een permanente verblijfsvergunning. Zolang vreemdelingen vijf jaar in Nederland woonden, passende huisvesting hadden en beschikten over voldoende financiële middelen, stond de deur open voor een permanent verblijf in Nederland. In de wet werden ook andere punten opgenomen, zoals een uitbreiding van het vluchtelingenbeleid en strafbaarstelling van illegaal verblijf in Nederland. De wet werd gezien als een overwinning voor het Ministerie van Justitie, omdat het departement al langer pleitte voor een restrictief migratiebeleid.⁷⁰ De Hoofdafdeling Vreemdelingenzaken en Grensbewaking (HVG) maakte zich namelijk zorgen over de hoeveelheid vreemdelingen in Nederland, de maatschappelijke gevolgen daarvan (zoals overbevolking) en de vorming van een etnische onderklasse.⁷¹ Justitie kreeg deze keer ook bijval van de vakbonden door de verslechterde economische situatie midden jaren zestig. In de periode 1966-1967 kreeg Nederland namelijk te maken met een recessie. In deze periode lobbyden verschillende vakbonden voor een streng toelatingsbeleid voor gastarbeiders om zo de concurrentiepositie van Nederlandse werknemers te behouden.⁷²

⁶⁸ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 111; Bonjour, *Grens en Gezin*, 44.

⁶⁹ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 22.

⁷⁰ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 140.

⁷¹ *Ibidem*, 139.

⁷² *Ibidem*, 140.

De wet pakte positief uit voor Justitie omdat illegaliteit strafbaar werd gesteld, maar de wetgeving kon ook rekenen op kritiek vanuit het parlement. Sommige Kamerleden, zoals Jan Beerekamp van het CHU, vonden de wet niet humanitair genoeg:

“De primitieve mentaliteit schakelde de macht van de vreemdeling dus allereerst uit door het scheppen van distantie. Wel- nu, van de houten palissade naar het ijzeren gordijn is het maar één stap. Nog een stap verder en wij zijn bij de kleurenbarrière en het immigratieverbod.”⁷³

Een ander voordeel voor Justitie was dat de vreemdelingenwet openstond voor interpretatie.⁷⁴ De formele eisen die werden gesteld om een verblijfsvergunning aan te vragen, waren niet altijd even helder. Met betrekking tot toelating en verblijf in Nederland stelde artikel acht lid een het volgende: ‘Beschikken over voldoende middelen om te voorzien zowel in de kosten van hun verblijf in Nederland als in die van hun reis naar een plaats buiten Nederland waar hun toelating gewaarborgd is.’⁷⁵ De vraag die hier gesteld kan worden is wat Justitie onder ‘voldoende middelen’ verstond. Justitie was immers het ministerie dat de verblijfsvergunningen verleende.

Migranten in Nederland kwamen ook in aanmerking voor het familiemigratierecht. Tot en met 1960 was gezinshereniging verboden in Nederland.⁷⁶ De Rijksvreemdelingendienst, onder leiding van Justitie, was destijds van mening dat het overhalen van gezinsleden een teken van permanent verblijf zou zijn. Regulatie van gezinshereniging zou de sleutel zijn om migratie te beheersen.⁷⁷ Vanaf de jaren zestig werden de stemmen van Sociale Zaken en het bedrijfsleven sterker. In 1960 werd een overeenkomst gesloten met Spanje, een land dat niet deel uitmaakte van de Europese Economische Gemeenschap, waardoor gezinsleden van Spaanse arbeiders naar Nederland gehaald konden worden. Justitie was hier fel op tegen, maar de belangen van de Nederlandse industrie wogen uiteindelijk het zwaarst. Justitie wilde wel een wachttijd van drie jaar instellen, maar dat voorstel kon rekenen op een storm van kritiek vanuit de Tweede Kamer. Staatssecretaris Roolvink van Sociale Zaken pleitte voor een wachttijd van een jaar, maar Justitie hield voet bij stuk. In 1961 werd er een compromis gesloten van twee jaar.⁷⁸

⁷³ Handelingen Eerste Kamer 1964-1965 12 januari 1965, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19641965/0000248547/1/pdf/SGD_19641965_0000019.pdf (geraadpleegd op 16 april 2021) 317.

⁷⁴ Schumacher, *De Minderheden*, 144-145.

⁷⁵ Vreemdelingenwet 1965, https://vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Stbl_1965-040-vreemdelingenwet.pdf (geraadpleegd op 17 april 2021) 74.

⁷⁶ Bonjour, *Grens en Gezin*, 65.

⁷⁷ Ibidem, 66.

⁷⁸ Ibidem, 69.

Tot en met ongeveer 1973 moest Justitie telkens concessies doen met betrekking tot gezinshereniging. In 1966 werd de wachttijd verlaagd van twee jaar naar een jaar voor Turken, Grieken en Portugezen. Vier jaar later gold hetzelfde recht voor Marokkaanse en Joegoslavische arbeiders. Wanneer Justitie toch haar spierbellen liet zien, werd het ministerie ook bekritiseerd door de maatschappij. In 1962 en 1964 ontstonden er problemen rondom de echtgenotes van Spaanse arbeiders. Zij waren illegaal naar Nederland gekomen en dus moesten ze uitgezet worden naar Spanje, maar daar staken Sociale Zaken en de samenleving een stokje voor. Opnieuw ging Justitie gebukt onder kritiek en werden de illegalen gelegaliseerd. Het was volgens de politiek en publieke opinie inhumain dat een gezin opengebroken zou kunnen worden.⁷⁹

In 1973 werd D66-kamerlid Jan Glastra van Loon aangesteld als staatssecretaris van het Ministerie van Justitie. Vanaf toen begon het departement ook te pleiten voor een ruimhartig gezinsmigratiebeleid. Homoseksuele koppels kwamen nu ook in aanmerking voor gezinshereniging en buitenlandse vrouwen in Nederland mochten hun partner eveneens laten overkomen.⁸⁰ Bovendien werden de formele eisen van gezinsmigratie langzaam losgelaten. In de jaren zestig werd afgesproken dat migranten hun gezin konden overhalen als ze onafgebroken vijf jaar in Nederland woonden, geen inbreuk maakten op de openbare orde, genoeg financiële middelen hadden en beschikten over passende huisvesting. In 1978 werd door kabinet-Van Agt I besloten dat migranten met een vestigingsvergunning vrijgesteld werden van de inkomenseis als ze onvrijwillig werkloos waren geworden. Justitie waarschuwde keer op keer voor het permanente verblijf van migranten, maar zij was een roepende in de woestijn.

Samenvatting

Aan de basis van een permanent verblijf in Nederland in de jaren zeventig lag rechtenverwerving. 90% van de koloniale migranten had al het privilege om zich voorgoed in Nederland te vestigen door hun Nederlandse nationaliteit. Bij de overige 10% verliep het anders. De Molukkers waren van plan om uiteindelijk terug te keren naar hun eigen republiek, maar eind jaren zeventig erkende de overheid dat dit niet zou gebeuren. In 1976 werd hen sociaal-burgerschap verleend waardoor een permanent verblijf verzekerd was.⁸¹ De Surinamers die kwamen vóór de onafhankelijkheid van 1975 konden dat vrij doen, omdat ze deel

⁷⁹ Ibidem, 84.

⁸⁰ Ibidem, 120-126.

⁸¹ Jones, 'Post-colonial citizenship', 34.

uitmaakten van het Koninkrijk der Nederlanden. Na de onafhankelijkheid kwamen de rijksgenoten via een ander kanaal naar Nederland, namelijk gezinshereniging. De gastarbeiders verleenden hun verblijfsrecht aan twee wetten: de vreemdelingenwet en het familiemigratierecht. De overheid gaf hen het privilege om een permanente verblijfsvergunning aan te vragen waardoor zij ook hun gezinsleden konden laten overkomen. Deze wetten werden niet zonder slag of stoot aangenomen, maar kwamen tot stand na conflicten tussen het Ministerie van Sociale Zaken en Justitie die respectievelijk het bedrijfsleven en staatsveiligheid representeerden. De rechtenwerving werd echter niet alleen beknopt door de wetgevers, maar ook door de rechtstaat.

Deelvraag 3: Juridische factoren

De Nederlandse staat probeerde meerdere malen migratie aan banden te leggen op verschillende manieren, maar zelden werden er concrete resultaten geboekt. De regering werd daarbij niet zozeer gehinderd door het parlement, maar eerder door de fundamenteën van de eigen rechtstaat. In dit hoofdstuk wordt de juridische dimensie van de rechtenverwerving onderzocht door eerst te kijken naar de rol van internationale wetgeving in Nederland. Daarna wordt er ingezoomd op landelijk niveau: zowel migranten als de staat hadden rechten en plichten die botsten. De overheid probeerde binnen de kaders van de rechtstaat te blijven om migratie te reguleren, maar migranten ontsprongen regelmatig de dans.

3.1 Internationale wetgeving?

Centraal in Hollifields *embedded liberalism* staat de rol van internationale verdragen die liberale staten dwongen migranten rechten te verlenen. Nederland was op dit gebied geen uitzondering, maar toch ligt de realiteit complexer. Internationale wetgeving had namelijk in de jaren zestig en zeventig weinig invloed op de rechtenverwerving van koloniale migranten en gastarbeiders. In plaats daarvan speelden internationale verdragen een grote rol in de totstandkoming van een ‘internationaal humanitair regime’, zoals historici Leo and Jan Lucassen betoogden.⁸²

In 1951 werd het *Verdrag betreffende de status van vluchtelingen* opgesteld door de Verenigde Naties. Hierin werden de rechten van vluchtelingen verankerd en kwam er een gezamenlijke definitie voor de status ‘vluchteling’. Vier jaar later werd het verdrag ondertekend door de Nederlandse overheid waardoor ze haarzelf dwong om toekomstige vluchtelingen op te nemen. Echter bleef de hoeveelheid vluchtelingen tot de jaren tachtig beperkt. Pas tijdens de burgeroorlogen in het Midden-Oosten en in de Hoorn van Afrika kwam het Nederlands humanitaire regime op.⁸³

In de vreemdelingenwet van 1967 werden verschillende onderdelen van het vluchtelingenverdrag overgenomen. Artikel vijftien is bijvoorbeeld een directe overname van de vluchtelingdefinitie van de Verenigde Naties: ‘Vreemdelingen die afkomstig zijn uit een land waarin zij gegronde reden hebben te vrezen voor vervolging wegens hun godsdienstige of politieke overtuiging of hun nationaliteit, dan wel wegens het behoren tot een bepaald ras of tot een bepaalde sociale groep, kunnen door Onze Minister als vluchteling worden toegelaten.’⁸⁴

⁸² Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 93.

⁸³ Ibidem, 102.

⁸⁴ Vreemdelingenwet 1965, https://vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Stbl_1965-040-vreemdelingenwet.pdf (geraadpleegd op 17 april 2021) 75.

Er werd bovendien in de Tweede Kammer veel waarde gehecht aan het internationale vluchtelingenrecht. Tweede Kamerlid Wittewaal van Stoetwegen van het CHU zij daarover het volgende:

“We leven als land en volk niet meer in enge afzondering. Wij hebben ook op dit terrein te maken met internationaal vreemdelingenrecht, waar wij niet aan voorbij kunnen gaan. In het nauwste verband met dit ontwerp van wet staan het Verdrag van Rome van 1950 tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden en het Verdrag van Genève van 28 juli 1951 betreffende de status van vluchtelingen.”⁸⁵

In dit citaat beriep politicus Stoetwegen zich expliciet op het Verdrag van Geneve (VN-verdrag) en het Verdrag van Rome als internationale wetgevingen die de rechten van de mens en van vluchtelingen zouden verzekeren.

Desondanks bleef de invloed van internationale wetgeving in de jaren zestig en zeventig beperkt. Het Nederlandse vluchtelingenregime was namelijk onafhankelijk van het Ministerie van Sociale Zaken en Justitie die de arbeids- en verblijfsvergunningen verleenden. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken was immers verantwoordelijk voor het verlenen van vluchtelingenstatus aan potentiële vluchtelingen uit het buitenland.⁸⁶ Op het gebied van migratiewetgeving (reguliere migranten) had de Nederlandse staat vrij veel autonomie, maar er waren ook een paar momenten waarbij internationale verdragen en afspraken (in)direct de Nederlandse wetten en rechten beïnvloedden. In de beginfase van het familiemigratierecht wilde Nederland een compleet verbod op gezinshereniging, zelfs voor burgers uit lidstaten van de Europese Economische Gemeenschap. Na kritiek vanuit Brussel en het Nederlandse parlement ging het Ministerie van Justitie door het stof door toch EEG-burgers toegang te geven tot het gezinsmigratierecht, maar wel met een wachttijd van twee jaar.⁸⁷ Kortom, de overheid had de landelijke touwtjes in handen.

3.2 Rechten en plichten: nationale begrenzingsen

Internationale wetgeving speelde geen beslissende rol in de vorming van het integratiebeleid met rechtenwerving in Nederland. In plaats daarvan werd de strijd vooral gevoerd op nationaal

⁸⁵ Handelingen Tweede Kamer 1963-1964 23 juni 1964, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19631964/0000252734/1/pdf/SGD_19631964_0000425.pdf (geraadpleegd op 18 april 2021) 2212.

⁸⁶ Jan van de Beek, *Kennis, macht en moraal : de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005* (Amsterdam 2010) 163.

⁸⁷ Bonjour, *Grens en Gezin*, 66-68.

niveau in de vorm van rechten en plichten van enerzijds de migranten en anderzijds de overheid. De staat kon migratie alleen beperken als de randjes van de rechtstaat werden opgezocht of wanneer de overheid met een ijzeren vuist moest optreden. De jaren zestig en zeventig waren op dat gebied een explosieve tijd, omdat migranten hun rechterlijke en juridische status zagen verbeteren.

Tot de invoering van de vreemdelingenwet in 1967 was de rechtspositie van migranten in Nederland onzeker. De verblijfsvergunningen waren nog altijd gekoppeld aan hun werkvergunningen, maar de nieuwe wetgeving bracht daar verandering in door de invoering van een permanente verblijfsvergunning. Naturalisatie kwam immers weinig voor: begin jaren tachtig lag het aantal Marokkaanse naturalisaties niet hoger dan honderd per jaar.⁸⁸ Huwen met een geboren Nederland was vaak de enige manier om Nederlands staatsburgerschap te verkrijgen, maar dat gebeurde bij de gastarbeiders zelden.⁸⁹ Koloniale migranten hadden daarentegen een sterkere juridische status door hun Nederlandse nationaliteit waardoor ze gebruik konden maken van het actieve and passieve kiesrecht.

Na de wet van 1967 begon de juridische status van vreemdelingen zich enigszins te verbeteren.⁹⁰ Niet langer was hun verblijfsvergunning afhankelijk van hun positie in de arbeidsmarkt, maar na vijf jaar konden ze een permanente verblijfsvergunning aanvragen mits ze voldeden aan de gestelde eisen. De vergunning kon wel worden ingetrokken indien ze in contact kwamen met justitie of iets deden tegen de openbare orde. Migrantten konden zich ook beroepen op de rechterlijke macht indien ze bezwaar hadden tegen een afgewezen verblijfsvergunning of gezinsherenigingsaanvraag. Dit gold overigens niet voor alle migrantten: alleen vreemdelingen die een jaar in Nederland woonden konden ook in cassatie gaan. Dit onderscheid tussen migrantten zorgde voor verhitte debatten in het parlement.⁹¹

Het probleem zat hoe dan ook dieper: tot en met het midden van de jaren zeventig stond het migratierecht in de kinderschoenen.⁹² Zelden waren er advocaten of rechters die gespecialiseerd waren in vreemdelingenzaken en de juridische status van vreemdelingen. Met name de gastarbeiders hadden het recht en de middelen gekregen om protest aan te tekenen bij de overheid, maar de kans dat het lukte was gering. In 1973 werd de Werkgroep Rechtsbijstand aan Vreemdelingen opgericht om migrantten bij te staan in hun juridische strijd en om hen te

⁸⁸ Obdeijn, 'Internationale forens', 471.

⁸⁹ Hondius, *Gemengde Huwelijken*, 58-59.

⁹⁰ Bonjour, *Grens en Gezin*, 54.

⁹¹ Handelingen Eerste Kamer 1971-1972 01 februari 1972,

https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19711972/0000216115/1/pdf/SGD_19711972_0000012.pdf (geraadpleegd op 26 april 2021) 282.

⁹² Will Tinnemans, *Een Gouden Armband: Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994) 163.

informereren over hun rechten en plichten in een nieuwe samenleving. In 1978 werd ook de Wet openbaarheid van bestuur aangenomen waardoor advocaten en juristen de overheid konden dwingen om gevoelige informatie over vreemdelingen te delen.⁹³ Enerzijds stonden migranten steviger in hun schoenen, anderzijds had de overheid nog het primaat.

De Nederlandse staat zag zijn macht namelijk ook uitbreiden met de vreemdelingenwet. Justitie stelde illegaliteit strafbaar waardoor er een duidelijke juridische basis kwam om vreemdelingen terug te sturen naar hun land van herkomst. De overheid kon niet zo gemakkelijk iemands Nederlands paspoort afpakken, maar een verblijfsvergunning intrekken was wel mogelijk. Begin jaren vijftig, tijdens de komst van koloniale migranten uit voormalig Nederlands-Indië, zag de overheid al dat burgerschap afnemen juridisch moeilijk werd en gevoelig zat. In plaats daarvan stimuleerde het kabinet migranten om door te reizen naar andere landen, zoals Amerika en Canada, om toch binnen de wettelijke grenzen te blijven. Uiteindelijk maakten ongeveer 25000 Indische-Nederlanders de overtocht naar het westen.⁹⁴

Toch wilde minister van Justitie Dries van Agt in 1971 migranten met een Nederlands paspoort weren. De Surinaamse migratie begon toe te nemen in deze periode, maar de wettelijke middelen om het te stoppen waren beperkt. Van Agt wilde, indien mogelijk, de grondwet aanpassen:

“Uit het huidige artikel 4 van de grondwet is tot dusverre altijd afgeleid dat allen die het Nederlanderschap bezitten vrije toegang hebben tot het Nederlandse grondgebied. Surinamers bezitten dat Nederlanderschap krachtens het Statuut van het Koninkrijk. Tenzij de besprekingen over wijziging van dat statuut op korte termijn zouden leiden tot een andere regeling van de nationaliteit, vind ik het - in het belang van Nederland en van de Surinaamse immigrant - nodig dat om de immigratie te kunnen beperken dat grondwetsartikel veranderd wordt.”⁹⁵

Uiteindelijk werd de soep niet zo heet gegeten en kwam er niks van Van Agts plan terecht. De grondwet wijzigen ging net een stap te ver voor het parlement. Artikel 1, het gelijkheidsbeginsel, was nog altijd de belangrijkste en invloedrijkste wet in Nederland. Er was wel steun voor het opzeggen van het Statuut, maar daar stak de PvdA een stokje voor.⁹⁶

⁹³ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 150-151.

⁹⁴ Jacco Pekelder, ‘Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten.’ Regering en parlement over de komst van de Indische Nederlanders in de jaren vijftig’, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (1999) 88.

⁹⁵ ‘Om migratie Surinamers te beperken: Van Agt wil wijziging van de grondwet’, *Het Parool* (20 december 1972).

⁹⁶ Amersfoort, ‘Som van misverstanden’, 114.

In 1975 ontstond er een merkwaardige botsing waarin de rechten van migranten en de plichten van de overheid centraal stonden met betrekking tot illegaal verblijf in Nederland. De staat had een regeling getroffen die spontanen een verblijfsvergunning zou geven mits ze voor 1 november 1974 in Nederland woonden en gewerkt hadden. Circa 15000 migranten kregen een vergunning, maar er vielen ook verschillende gastarbeiders buiten de boot. 182 Marokkaanse arbeiders zouden het land worden uitgezet nadat ze niet konden bewijzen dat ze in Nederland hadden gewerkt. Ze gingen in beroep bij de Raad van State, maar hun verzoek werd afgewezen. Daarop besloten de '182' om hun toevlucht te nemen tot een kerk in Amsterdam waar ze veilig waren. Ze gingen in hongerstaking, maar de overheid gaf niet op. Twee jaar later, in 1977, trad een nieuwe staatsecretaris aan bij Justitie, D66'er Henk Zeevalking, die het besluit van de rechtbank onderstreepte. Daarop braken protesten uit in Nederland en werden er handtekeningen ingezameld voor de illegalen. De druk werd Justitie uiteindelijk te veel waardoor het ministerie besloot om de verblijfsaanvragen opnieuw te behandelen. 120 kerkmarokkanen kregen een verblijfsvergunning, de rest werd gedwongen terug te keren naar hun moederland.⁹⁷ Zelfs wanneer de overheid binnen de eigen juridische kaders bleef, kon ze rekenen op kritiek.

Tenslotte had het familiemigratierecht een unieke positie binnen de Nederlandse wetgeving.⁹⁸ Bij illegaliteit en uitzetting en toelating van migranten kon de rechterlijke macht van zich laten horen, maar op het gebied van gezinsmigratie hadden de Nederlandse rechters weinig invloed.⁹⁹ Gezinsmigratie werd in de jaren zeventig gezien als iets dat gegeven was, iets wat een intrinsiek onderdeel was migratie. Wanneer er toch werd getornd aan het recht kon de overheid rekenen op een storm van humanitair kritiek, zoals met de Spaanse bruiden. Pas in het midden van de jaren tachtig kwam er meer ruimte voor commentaar op gezinsmigratie.¹⁰⁰

Samenvatting

De Nederlandse overheid probeerde meerdere malen om migratie en permanente vestiging te stoppen, maar vaak werd ze beperkt door de fundamentele van de rechtstaat: (grond)rechten en gelijkheid. Internationale wetgeving speelde geen beslissende rol in het proces van rechtenverwerving, maar soms konden internationale verdragen en druk invloed hebben op het Nederlandse migratiebeleid. Op nationaal niveau had de staat veel bewegingsvrijheid, maar

⁹⁷ Nadia Bouras, *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 147-155.

⁹⁸ Bonjour, *Grens en Gezin*, 169.

⁹⁹ Ibidem, 180.

¹⁰⁰ Bonjour en Hart, 'A proper wife', 67-69.

door de nieuwe vreemdelingenwet verkregen migranten ook meer rechtsmiddelen waardoor zij zich konden verzetten tegen de overheid. De staat probeerde op verschillende manieren grip te krijgen op zowel koloniale migranten als gastarbeiders, maar dat liep meestal af met een sissser. De beleidsmakers waren vooral gevoelig voor ethisch en humanitair kritiek, maar waar kwam die ethiek vandaan?

Deelvraag 4: Socioculturele factoren

Politicoloog Saskia Bonjour concludeerde het volgende omtrent de ontwikkeling van het familiemigratierecht: ‘De paradox van het migratiebeleid van westerse staten kan niet inzichtelijk worden gemaakt, wanneer dergelijke ethische normen en gepercipieerde consequenties buiten beschouwing blijven.’¹⁰¹ Bonjour pleitte ervoor, in het kort, om niet de socioculturele dimensie te vergeten bij het onderzoek naar migratiebeleid van westerse landen. Hollifields *embedded liberalism* verklaart het fenomeen van rechtenverwerving in Nederland, maar aan de *Zeitgeist* waarin bepaalde rechten werden verleend, werd weinig aandacht geschonken. In dit hoofdstuk wordt de culturele achtergrond geanalyseerd die invloed had op de politieke keuzes van rechtenverwerving: de tijdelijkheidsassumptie en toenemende nadruk op gelijkheid die tot uiting kwam in de ethische revolutie.

4.1 Eeuwige tijdelijkheid

Linkse, rechtste en confessionele partijen hadden verschillende opvattingen over hoe het migratiebeleid eruit moest zien, maar er was een gemeenschappelijke gedachte: de migranten zouden tijdelijk in Nederland verblijven en op korte termijn teruggaan naar hun herkomstland. Dit gedachtegoed, dat vooral aanwezig was in de jaren zestig en zeventig, wordt door antropoloog Jan van de Beek de tijdelijkheidsassumptie genoemd.¹⁰² In die periode werden migranten geframed als ‘internationale forensen’: personen die op en neer zouden reizen van hun geboorteland naar Nederland om eventjes te werken en geld te sparen om dan weer terug te keren.¹⁰³ In 1967 schatte socioloog Rob Wentholt dat 8% van de gastarbeiders zou blijven, maar deze voorspelling zat er uiteindelijk naast.¹⁰⁴ Een soortgelijke verwachting gold eveneens voor de Surinamers waarvan slechts 3% daadwerkelijk remigreerde.¹⁰⁵ Het idee van tijdelijkheid kwam meerdere malen terug in het migratiebeleid van de overheid en de daaruit vloeiende rechtenverwerving.

De Molukse minderheid was de eerste groep die in aanraking kwam met de tijdelijkheidsaannname. Toen de Molukkers aankwamen in Nederland werden ze gelijk gesegregeerd omdat de overheid dacht dat ze binnen een paar jaar terug zouden gaan naar de Molukken.¹⁰⁶ Hen rechten verlenen was daarom niet nodig, want op korte termijn zouden ze uit

¹⁰¹ Bonjour, *Grens en Gezin*, 182.

¹⁰² Van de Beek, *Kennis, Macht en Moraal*, 161.

¹⁰³ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 135.

¹⁰⁴ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 289.

¹⁰⁵ Hans van Amersfoort, ‘Van William Kegel tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland: Realiteit, beeldvorming en beleid’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100:3 (1987) 475-490, aldaar 488.

¹⁰⁶ Wiegel, *Molukse minderheid*, 12.

Nederland verdwijnen. Met het rapport van Verwey-Jonker in 1959 schakelde de overheid mondjesmaat over van een separatie- naar integratiebeleid, maar de tijdelijkheidsgedachte bleef aanwezig.¹⁰⁷ Pas wanneer het idee van tijdelijkheid werd losgelaten tijdens de Molukse aanslagen, werd er ruimte gecreëerd voor rechtenverwerving middels de faciliteitenwet.¹⁰⁸

Met betrekking tot de gastarbeiders en andere koloniale migranten gooide de overheid het over een andere boeg. Een separatiesysteem lag in de jaren zestig en zeventig gevoeliger omdat migranten meer rechten hadden gekregen, dus het kabinet probeerde terugkeer te stimuleren door een remigratiebeleid.¹⁰⁹ Destijds was de verwachting van remigratie niet ongegrond: in de periode 1960-1967 keerde ongeveer 30% van de gastarbeiders terug naar Italië, Spanje of Turkije.¹¹⁰ Bovendien toonde de meerderheid van de migranten begrip voor terugkeer naar het herkomstland.¹¹¹ Op basis van deze gegevens formuleerde het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dat verantwoordelijk was voor de integratie van nieuwkomers, een ‘tweesporenbeleid’.¹¹² Enerzijds werd integratie bevorderd zodat migranten geen problemen zouden vormen voor de samenleving, anderzijds stimuleerde de overheid het behoud van de oorspronkelijke cultuur zodat de deur voor terugkeer openstond. Het ministerie subsidieerde religieuze organisaties en richtte remigratieprojecten op om migranten aan te moedigen contact te houden met hun herkomstland en -cultuur. Echter mochten de terugkeerprojecten niet baten.¹¹³ In 1972 leidde een voorstel van CDA’er Jaap Boersma tot een politieke rel. De politicus beloofde elke migrant 5000 gulden als hij of zij terugkeerde naar huis. Deze ‘oprotpremie’ zorgde voor veel verontwaardiging en kritiek in het parlement waarna Boersma het plan introk.¹¹⁴ Politici vonden het onwenselijk dat de overheid migranten zou forceren om te remigreren: eigen keuze stond centraal.¹¹⁵

Op het gebied van gezinsmigratie was er hoe dan ook iets opmerkelijks aan de hand. Justitie wist al vanaf het begin dat het overhalen van gezinsleden een einde zou betekenen aan het tijdelijk verblijf van migranten.¹¹⁶ Toch, zoals eerder aangetoond, trok het ministerie vaak aan het kortste eind. Achter de gemaakte keuzes omtrent het proces van rechtenverweving zat namelijk iets groters verscholen dan de tijdelijkheidsassumptie.

¹⁰⁷ Ibidem, 8.

¹⁰⁸ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 90.

¹⁰⁹ Obdeijn, ‘Internationale forens’, 471.

¹¹⁰ Bonjour, *Grens en Gezin*, 59.

¹¹¹ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 86-89.

¹¹² Alfonso Fermin, *Nederlandse Politieke Partijen over Minderhedenbeleid 1977-1995* (Amsterdam 1997) 78.

¹¹³ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 289; Schumacher, *De Minderheden*, 58.

¹¹⁴ Bouras, *Het land van herkomst*, 70-71.

¹¹⁵ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 135.

¹¹⁶ Bonjour, *Grens en Gezin*, 45.

4.2 De ethische revolutie(s)?

Een centraal thema in zowel de Linkse als Rechtste Kerk is de socioculturele context waarin de rechterverweving van migranten zich afspeelde. Martin Bosma noemde de historische achtergrond cultuur-marxisme¹¹⁷, Wansink sprak van een collectief schuldgevoel¹¹⁸, terwijl historici Leo and Jan Lucassen het hadden over een ethische revolutie.¹¹⁹ Deze achtergronden zouden doorwerken in de besluitvorming over de ontvangst, uitzetting en integratie van immigranten in Nederland.

In de jaren zestig en zeventig stond gelijkheid centraal in de samenleving.¹²⁰ Artikel 1 van de grondwet, het gelijkheidsbeginsel, werd zoveel mogelijk gekoesterd. Dit had twee ingrijpende gevolgen: ten eerste werden migranten zo gelijk mogelijk behandeld als de geboren Nederlandse bevolking. Dit betekende dat ze recht hadden op dezelfde privileges als Nederlanders, zoals een bijstandsuitkering en kinderbijslag.¹²¹ Hiermee ging ook een betere juridische status gepaard die werd verankerd in de vreemdelingenwet van 1967. Bovendien betekende het ook dat de nieuwkomers gebruik konden maken van het familiemigratierecht. Een geboren Nederland had immers het recht om zijn of haar gezin over te laten komen, dus migranten zouden in principe dat recht ook moeten hebben. Telkens wanneer het Ministerie van Justitie een onderscheid wilde maken tussen geboren Nederlanders en migranten, kwam het departement onder vuur te liggen. Justitie ging, bijvoorbeeld, gebukt onder de druk omtrent de Spaanse bruiden en de kerkmarokkanen.

De Linkse Kerk gaf specifiek kabinet-Den Uyl de schuld voor de ‘massa-immigratie’, in het bijzonder de Surinaamse exodus.¹²² Echter moet deze beschuldiging geplaatst worden in een socioculturele context van gelijkheid. Den Uyl en Van Agt wilden allebei Surinaamse immigratie stoppen, maar de tijdgeest was dominant. Het kabinet probeerde een onderscheid te maken tussen Surinamers en Nederlanders, maar Surinamers hadden een Nederlands paspoort. Een juridisch onderscheid creëren tussen hen zou neerkomen op een binaire verdeling in zwarte en witte Nederlanders. In een periode van een sterke nadruk op gelijkheid zou dit plan hoogstwaarschijnlijk niet lukken.¹²³ In de naoorlogse periode probeerde de overheid ook een wettelijke distinctie te maken tussen westerse en niet-westerse Nederlanders met betrekking tot

¹¹⁷ Bosma, *Schijn-Elite*, 68.

¹¹⁸ Wansink. *Erfenis van Fortuyn*, 243.

¹¹⁹ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 144-145.

¹²⁰ Bonjour, *Grens en Gezin*, 174.

¹²¹ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 166.

¹²² *Ibidem*, 129.

¹²³ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 82.

de Indo-Europeanen, maar ook dit plan werd verworpen vanwege juridische en ethische bezwaren.¹²⁴

Een tweede gevolg was de paradoxale spanning tussen het gelijkheids- en vrijheidsbeginsel.¹²⁵ Enerzijds werd er getracht om migranten gelijk te maken aan geboren Nederlanders, anderzijds hadden de nieuwkomers het recht om hun eigen identiteit te behouden en ontplooiën. Op sociaaleconomisch en juridisch gebied werd gelijkheid nagestreefd, maar op cultureel en religieus terrein werd er vrijheid gegeven aan de vreemdelingen. Een uitvloeisel van deze gedachte was het tweesporenbeleid van het Ministerie van CRM. Het verklaart bovendien waarom het parlement zo kritisch reageerde op de ‘oprotpremie’ van Boersma: de overheid moest migranten niet stimuleren of dwingen om te vertrekken, omdat zij zelf de keuze moesten hebben om te blijven of terug te keren naar hun geboorteland. Een assimilatie- of separatiebeleid zou om diezelfde reden niet aannemelijk zijn, omdat het tegen de vrije wil van de migrant in zou gaan.

De vraag rijst dan waar deze gelijkheidsgedachte vandaan kwam. In de kamerstukken en plenaire verslagen van het parlement werd er meermaals verwezen naar de Tweede Wereldoorlog en Joodse vluchtelingen. Tijdens een debat over de uitzetting van een Portugese vluchteling zei senator Fred van der Spek van de Pacifistisch Socialistische Partij het volgende:

“Dit [verwijzend naar een wet die uitzetting tegen zou houden] zou een bijzonder formalistische gedachtegang zijn. In een dergelijk geval moet ik altijd weer denken aan de jaren dertig, toen het niet toelaten van vluchtelingen uit Duitsland dikwijls tot hun dood heeft geleid.”¹²⁶

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog was aanwezig, maar niet zozeer in de context van reguliere migranten. De verwijzing naar de oorlog ging meestal op in de context van het vluchtelingenbeleid en niet in het geval van rechtenverwerving voor gastarbeiders en koloniale migranten. Er was dus niet dusdanig sprake van een collectief schuldgevoel dat gold voor alle immigranten zoals Wansink betoogde. In plaats daarvan was er een andere socioculturele achtergrond.

¹²⁴ Pekelder, ‘Juridische is het niet te verantwoorden’, 98-99.

¹²⁵ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 9.

¹²⁶ Handelingen Eerste Kamer 1964-1965 23 maart 1965,

https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19641965/0000248557/1/pdf/SGD_19641965_0000029.pdf (geraadpleegd op 16 april 2021) 543.

De jaren zestig en zeventig vielen namelijk samen met twee andere belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen: de seksuele revolutie en heiligverklaring van het gezin.¹²⁷ Enerzijds werd er door de maatschappij meer waarde gehecht aan het kerngezin, anderzijds werden gender- en gezinsnormen opengebroken. Er ontstond een unieke periode waarin het gezin centraal stond in de samenleving, maar waarin er ook ruimte was om de regels en structureren van gezinnen ter discussie te stellen door de seksuele revolutie. Dit had twee belangrijke gevolgen voor migranten. Ten eerste werden hun gezinnen ook gekoesterd door de maatschappij. Als gevolg hiervan was er een sterke meerderheid om het familiemigratierecht uit te breiden zodat ook de nieuwkomers bij hun huwelijkspartner of kinderen konden zijn. Het verklaart bovendien waarom het Ministerie van Justitie vaak de strijd verloor: het departement moest vechten tegen een *Zeitgeist* die het gezin als hoeksteen van de samenleving zag.

Een tweede effect was de verruiming van het woord 'gezin'. Voor de seksuele revolutie bestond het gezin uit een vader, moeder en kinderen. Tijdens de revolutie werd het kerngezin ter discussie gesteld: twee mannen of vrouwen met kinderen zouden ook een gezin zijn. Zulke emancipatoire overtuigingen werkten door in het familiemigratierecht. In 1973 konden homoseksuele koppels namelijk ook in aanmerking komen voor gezinshereniging.¹²⁸ Tijdens de onafhankelijkheidsafspraken tussen Nederland en Suriname werd bovendien afgesproken dat gezinsleden die niet binnen een Nederlands kerngezin pasten, zoals een oom of tante, maar die wel deel uitmaakten van een Surinaams huishouden ook in aanmerking kwamen voor gezinshereniging.¹²⁹

Desondanks waren er ook grenzen aan de liberale opvattingen van de samenleving. Er was meer begrip voor de familiestructuren van andere culturen, maar de overheid trad ook op tegen cultuurelementen die te ver zouden afwijken van de Nederlandse cultuur. Polygamie werd, bijvoorbeeld, nog steeds verboden terwijl het een vrij normale praktijk was in de herkomstlanden van verschillende gastarbeiders.¹³⁰ Er was om die reden ook geen sprake van cultuur-marxisme zoals Bosma beweerde.

Er was daarom eerder sprake van een ethische revolutie zoals historici Jan en Leo Lucassen beweerden. In de jaren zestig en zeventig stond gelijkheid op de eerste plaats, omdat ongelijke behandeling van mensen tegen de grondwet inging. Koloniaal geweld en de verschrikkelijke gevolgen van de Holocaust drongen bovendien langzaam door tot het

¹²⁷ Bonjour, *Grens en Gezin*, 178.

¹²⁸ Ibidem, 121.

¹²⁹ Ibidem, 132.

¹³⁰ Ibidem, 126-127.

maatschappelijk bewustzijn.¹³¹ Maar met betrekking tot rechtenverwerving moet de ethische revolutie worden aangevuld met andere sociale bewegingen in de jaren zestig en zeventig die ook (in)direct invloed hadden op de vorming van het migratiebeleid. De seksuele revolutie beïnvloedde, bijvoorbeeld, de manier waarop het gezin werd gedefinieerd in het familiemigratierecht door het openbreken van eeuwenoude genderrollen.

Samenvatting

De rechtenverwerving van migranten in Nederland kwam tot stand onder een unieke socioculturele context. De overheid verwachtte dat migranten tijdelijk in Nederland zouden verblijven, dus het migratiebeleid zou remigratie moeten bevorderen door eerst migranten te segregeren en later de eigen cultuur en identiteit te stimuleren. Echter mochten deze projecten niet baten en bleven migranten permanent in Nederland. De jaren zestig en zeventig werden bovendien gekenmerkt door een unieke mix van sociale bewegingen die invloed hadden op de vorming van het integratiebeleid. Het gelijkheidsbeginsel stond centraal in Nederland waardoor migranten niet gedwongen werden om zich te assimileren. De seksuele revolutie en de onschatbare waarde die werd gehecht aan het gezin zorgden ervoor dat het familiemigratierecht werd uitgebreid en nieuwkomers hun gezin konden overhalen uit het buitenland.

¹³¹ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 143.

Conclusie

De historiografie over de verandering van Nederland tot niet-Europees immigratieland is op dit moment beknopt. Vanaf eind jaren zeventig kwam de migrantenstudie op in Nederland met onder andere het werk *Het Minderehedenbeleid* van socioloog Han Entzinger. Daarin gaf Entzinger antwoord op de vraag waarom migranten zich permanent in Nederland konden vestigen: ze bouwden allerlei rechten op waarop zij zich konden beroepen. De vraag waarom deze rechten werden verleend, bleef onbeantwoord. Rond de eeuwenwisseling werd het migratiedebat in Nederland gepolitiseerd en geculturaliseerd. Onderzoekers zoals Wansink, Bosma en Fortuyn formuleerden het concept 'Linkse Kerk' waarmee ze duiden op linkse intellectuelen en partijen die de poorten hadden opengezet voor het permanente verblijf van vreemdelingen. Tien jaar later formuleerde historicus Leo Lucassen de 'Rechtse Kerk'. Volgens Lucassen waren linkse groeperingen niet schuldig aan de transitie van Nederland tot niet-Europees immigratieland, maar eerder het bedrijfsleven en confessionele partijen. Beide benaderingen doen echter geen recht aan de historische werkelijkheid: er is geen aandacht voor de vraag hoe het anders zou kunnen zijn gegaan. Het doel van dit onderzoek was daarom om deze lacune op te vullen door een historisch en genuanceerd perspectief te werpen op de vorming van het integratiebeleid in de jaren zestig en zeventig.

De scriptie begon met een weergave van de migranten die aanwezig waren in jaren zestig en zeventig in Nederland en hoe zij zich ontwikkelden. Er waren grofweg twee groepen: koloniale migranten en gastarbeiders. Vlak na de Tweede Wereldoorlog kwamen Indische-Nederlanders naar het moederland waarop de overheid besloot hen te assimileren. De Molukkers, daarentegen, werden gesegregeerd. In de jaren zestig en zeventig kwamen voornamelijk Surinamers, Turken en Marokkanen die werden geïntegreerd met behoud van identiteit. Zij konden door het familiemigratierecht hun familieleden uit het herkomstland overhalen naar Nederland. Vervolgens is er gekeken naar de politieke factoren van het integratiebeleid met geleidelijke rechtenverwerving. Volgens Hollifields concept *embedded liberalism* konden migranten zich beroepen op verschillende rechten in het vestigingsland om een permanent verblijf af te dwingen. Nederland was hier een schoolvoorbeeld van: de nieuwkomers kwamen in aanmerking voor een permanente vestigingsvergunning door de vreemdelingenwet van 1967 en ze konden hun gezinsleden overhalen door de ontwikkeling van het familiemigratierecht. Deze wetten kwamen echter niet zonder slag of stoot tot stand. Het Ministerie van Justitie verzette zich keer op keer tegen de uitbreiding van rechtsmiddelen van immigranten, maar het departement trok telkens aan het kortste eind. Van de koloniale migranten had 90% al Nederlands staatsburgerschap bij aankomst, dus deze groep ontstong

de dans. De overige 10%, de Molukkers en menig Surinamer, kreeg het verblijfsrecht door respectievelijk de overheid onder druk te zetten en gezinsherening. Vervolgens is er gekeken naar de juridische factoren. Volgens Hollifield vormden de beginselen van de rechtstaat en internationale wetgeving de struikelblokken voor een restrictief migratiebeleid. In de Nederlandse casus speelden internationale rechten en verdragen niet direct een doorslaggevende rol, behalve in de formulering van het vluchtelingenbeleid. In plaats daarvan was de overheid vrij autonoom, maar slaagde ze er niet in om immigratie te beperken, zelfs wanneer de randjes van de rechtstaat werden opgezocht. Potentiele uitzettingen, zoals de kerkmarokkanen en Spaanse bruiden, zorgden voor maatschappelijke en politieke onrust. Een wettelijk onderscheid maken tussen geboren Nederlanders en koloniale migranten was ook niet mogelijk vanwege juridisch beperkingen en ethische bezwaren. Bovendien had de rechterlijke macht weinig te zeggen over het daadwerkelijke migratiebeleid, alleen over de naleving daarvan. Tenslotte is de socioculturele dimensie van het integratiebeleid onderzocht. De jaren zestig en zeventig werden gekenmerkt door een unieke *Zeitgeist*. Enerzijds de tijdelijkheidsassumptie: politici en beleidsmakers verwachtten dat immigranten tijdelijk in Nederland zouden blijven, dus er werd gehamerd op integratie waarbij de herkomstcultuur centraal stond. Anderzijds de ethische revolutie en andere sociale bewegingen zoals de seksuele revolutie. Het gelijkheidsbeginsel was het belangrijkste uitgangspunt in Nederland en daar mocht geen speld tussenkomen. Bovendien zorgde de seksuele emancipatie ervoor dat gendernormen werden opengebroken waardoor meer personen die niet deel uitmaakten van het Nederlandse kerngezin ook in aanmerking konden komen voor gezinsherening. Ondertussen werd het gezin als hoeksteen van de samenleving beschouwd. Deze gebeurtenissen tezamen genomen, zorgden voor een uitzonderlijke socioculturele context in de jaren zestig en zeventig.

Met deze resultaten is het mogelijk om de hoofdvraag te beantwoorden: ‘Waarom koos de Nederlandse overheid voor een integratiebeleid met geleidelijke rechtenverwerving in de periode 1967-1980 in Nederland?’ In de naoorlogse periode lagen er verschillende opties op tafel: een separatiesysteem, zoals nu in de Golfstaten, gold voor de Molukkers en voor de Indische-Nederlanders gold, zoals in Frankrijk, een assimilatiesysteem. In de periode 1967-1980 kregen immigranten meer rechten in Nederland waardoor ze zich permanent konden vestigen. De desbetreffende wetgeving kwam tot stand door vurige debatten tussen enerzijds het Ministerie van Justitie en anderzijds het Ministerie van Sociale Zaken en de publieke opinie. Justitie ging gebukt onder een storm van ethisch en humanitair kritiek van de oppositie, zelfs wanneer het departement in zijn recht stond. Doorslaggevend in de besluitvorming over het integratiebeleid was de unieke socioculturele achtergrond waarin het gezin centraal stond en

het gelijkheidsbeginsel leidend was. Migranten moesten zo gelijk mogelijk worden behandeld als geboren Nederlanders en dus dezelfde rechten hebben. Een assimilatie- of separatiesysteem was in de jaren zestig en zeventig niet meer reëel, omdat ze tegen de heersende normatieve opvattingen gingen over gelijkheid en vrijheid. In plaats daarvan kregen immigranten culturele bewegingsvrijheid en – pragmatisch - geleidelijk dezelfde rechten als geboren Nederlanders waardoor er een uniek integratiebeleid met geleidelijke rechtenverwerving ontstond.

Het onderzoek heeft getracht om een historisch en genuanceerd antwoord te formuleren op de vraag waarom de Nederlandse overheid koos voor een integratiebeleid met geleidelijke rechtenverwerving in de periode 1967-1980. Vervolgonderzoek kan zich richten op twee verschillende punten. Ten eerste de geschiedenis en het ontstaan van de ‘ethische revolutie’. Het onderzoek gaf aan dat de revolutie doorslaggevend was in de vorming van het integratiebeleid, maar de vraag waaruit deze ethiek vloeide, verdient nader onderzoek. Een tweede punt is de verandering van het integratiebeleid in de jaren negentig. Sindsdien werd er meer waarde gehecht aan assimilatie in plaats van integratie: waaruit kwam deze nieuwe opvatting voort? Concepten zoals de Linkse en Rechtse Kerk zijn niet toereikend om adequaat antwoord te geven op deze historische en wetenschappelijke vragen.

Literatuurlijst

Grafieken

CBS-Statline, 'Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37556>.

Krantenartikelen

Lucassen, L., 'De mythe van de linkse kerk', *De Groene Amsterdammer* (23 juni 2010).

'Om migratie Surinamers te beperken: Van Agt wil wijziging van de grondwet', *Het Parool* (20 december 1972).

Scheffer, P., 'Het Multiculturele Drama', *NRC* (29 januari 2000).

Archiefstukken

Handelingen Eerste Kamer 1964-1965 12 januari 1965,
https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19641965/0000248547/1/pdf/SGD_19641965_000001_9.pdf (geraadpleegd op 16 april 2021).

Handelingen Eerste Kamer 1964-1965 23 maart 1965,
https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19641965/0000248557/1/pdf/SGD_19641965_000002_9.pdf (geraadpleegd op 16 april 2021).

Handelingen Eerste Kamer 1971-1972 01 februari 1972,
https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19711972/0000216115/1/pdf/SGD_19711972_000001_2.pdf (geraadpleegd op 26 april 2021).

Handelingen Tweede Kamer 1963-1964 23 juni 1964,
https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19631964/0000252734/1/pdf/SGD_19631964_000042_5.pdf (geraadpleegd op 18 april 2021).

Vreemdelingenwet 1965, https://vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Stbl_1965-040-vreemdelingenwet.pdf (geraadpleegd op 17 april 2021).

Primaire Bronnen

Penninx, R., *Etnische Minderheden* ('s-Gravenhage 1979).

Wiegel, H., *De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland* ('s-Gravenhage 1978).

Secundaire Literatuur

Van Amersfoort, H., 'Een som van misverstanden: het kabinet-Den Uyl en de immigratie van Surinamers', *Justitiële Verkenning* 38:2 (Amsterdam 2010) 109-121.

Van Amersfoort, H., 'Van William Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland: Realiteit, beeldvorming en beleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100:3 (1987) 475-490.

Van de Beek, J., *Kennis, macht en moraal : de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005* (Amsterdam 2010).

Bonjour, S., *Grens en Gezin: Beeldvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009).

Bonjour, S. en B. De Hart, 'A proper wife, a proper marriage: Constructions of 'us' and 'them' in Dutch family migration policy', *European Journal of Women's Studies* 20:1 (2013) 61-76.

Bosma, M., *Schijn-Elite Van De Valsemunters: Drees, Extreem Rechts, De Sixties, De Groep Wilders En Ik* (Amsterdam 2011).

Bosma, U., 'Decolonization, Nation Building, and Migration Crises in Southeast Asia' in: Cecilia Menjivar, Marie Ruiz en Immanuel Ness eds., *The Oxford Handbook of Migration Crises* (Oxford 2018) 73-90.

Bosma, U., 'Introduction: Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands' in: Idem, *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 7-26.

Bosma, U., *Terug uit de koloniën: Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009).

Bouras, N., *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012).

Czaika, M. en H. De Haas, 'The Effectiveness of Immigration Policies', *Population Council* 39:3 (2013) 487-508.

Entzinger, H., *Het Minderhedenbeleid* (Meppel 1984).

Fermin, A., *Nederlandse Politieke Partijen over Minderhedenbeleid 1977-1995* (Amsterdam 1997).

Hollifield, J., *Immigrants, Markets, and States: The Political Economy of Postwar Europe* (Londen 1992).

Hondius, D., *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Amsterdam 1999).

Jones, G., 'Dutch politicians, the Dutch nation and the dynamics of post-colonial citizenship' in: Ulbe Bosma ed., *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 27-48.

Laarman, C., 'Representations of post-colonial migrants in discussions on intermarriage in the Netherlands, 1945-2005' in: Ulbe Bosma ed., *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 49-76.

Lucassen, J. en L. Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie: Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam/Antwerpen 2018).

Obdeijn, H., 'Van internationale forens tot immigrant: Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 460-474.

Pekelder, J., "'Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten.' Regering en parlement over de komst van de Indische Nederlanders in de jaren vijftig', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (1999).

Penninx, R., "'Integratie met behoud van eigen cultuur'? Terugkijken naar beleidsleuzen, beleidskeuzes en misvattingen daarover', *Groniek: Historisch Tijdschrift* 48 (2016) 203-217.

Penninx, R., C. Van Praag en J. Schoorl, *The impact of international migration on receiving countries: the case of the Netherlands* (Amsterdam/Lisse 1993).

Van Praag, C., 'Onderzoek naar etnische minderheden in Nederland: een signalement', *Sociologische Gids* 34:3 (1987) 159-175.

Prins, K., *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander': adaptatie van Marokkanen en Turken in Nederland* (Groningen 1996).

Rath, J., 'Research on immigrant ethnic minorities in the Netherlands' in: Peter Ratcliffe ed., *The Politics of Social Science Research: 'Race', Ethnicity and Social Change* (Basingstoke 2001) 137-159.

Scholten, P., *Constructing Immigrant Policies: Research-policy relations and immigrant integration in the Netherlands (1970-2004)* (Arnhem 2007).

Schrover, M. en H. Obdeijn, *Komen en gaan: Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).

Schumacher, P., *De Minderheden: 600.000 vreemdelingen in Nederland* (Amsterdam 1980).

Steijlen, F., “Closing the ‘KNIL chapter’: A key moment in identity formation of Moluccans in the Netherlands’ in: Ulbe Bosma ed., *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 117-134.

Tinnemans, W., *Een Gouden Armband: Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994).

Wansink, H., *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004).